

ÝAGŞYLYK ANNAMYRADOWA

SELBI ATAYEWA

**PSIHOLOGIÝANY ÖWRENMEGIŇ NAZARYÝETI WE
USULYÝETI**

Ýokary okuw mekdepleriniň talyplary üçin okuw gollanmasy

Türkmenistanyň Bilim ministrligi tarapyndan hödürlenildi

AŞGABAT – 2010

Uly mugallym Ýa.Anı

mugallym S.Atayewa

Psihologiýany öwrenmegiň nazaryýeti we usulyýeti. Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw gollanmasy – A: Türkmen Döwlet neşirýat gullygy, 2010 ý. 82 sah.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow döwlet başyna geçen gününden döwletimiziň geljegi bolan ýaş nesile bilim-terbiýe bermeklik meselesine aýratyn üns berýär. 2007-nji ýylyň Mart aýynyň 4-nde “Bilim-terbiýeçilik edaralarynyň işini kämilleşdirmek” hakyndaky Karara gol çekilmegi bilim ulgamynda alnyp barylýan okuw-terbiýeçilik işleriniň hilini ýokarlandyrmaga, mugallymlaryň terbiýeçilik işlerini netijeli guramaga esas döretdi.

“Psihologiýany öwrenmegiň nazaryýeti we usulyýeti” dersi umumy psihologiýanyň esasy şahalarynyň mazmunyna degişli bolup, ýokary okuw mekdepleriniň psihologiýa hünärinde okaýan talyplara diňe bir bu ugur boýunça taglymaty düşüňjeleri almak bilen çäklenmän, eýsem bu ylmyň okuwçy ýaşlara haýsy usullar, tärler bilen ýetirilmelidiginiň ylmy-amaly häsiýetnamalaryny, düzgünlerini we kanunalaýyklyklaryny öwrenmäge giňden ýardam edýär. Ýaş hünärmeniň alan ylmy düşüňjelerini durmuşy hadysalar bilen baglanyşdyryp, onuň gelip çykyş ýagdaýlaryna seljerme bermegi we şahsyýetiň ösüşini gazanmagyň ugurlaryny salgy bermegi öwretmeklik göz önünde tutulýar.

Şeýle-de bu dersiň kömegi bilen örän çylşyrymly we zerur ylmy psihologiýanyň esasy psihiki hadysalaryny, adamyň emosional-erkli sypatlaryny onuň gylyk-häsiýetini, temperamentini öwrenmäge degişli esasy psihologik taglymatlary, düşüňjeleri, degişli ylmy-amaly usullaryň we düzgünleriň üsti bilen içgin öwrenmekde hem örän ähmiýetlidir. Dersiň kömegi bilen her bir psihiki hadysalara, ýagdaýlara, häsiýetlere dogry düşünmek we olary durmuşy ýagdaýlarda ulanmagyň tärlerini bilmek, şeýle-de ýokarda agzalan ýagdaýlaryň ýaş aýratynlyklary boýunça hem

tapawutlanma häsiýetlerini göz önünde tutup, gerekli ýerinde dogry ulanmagy we olaryň taglymaty düşünjelerini bilmeklik esasy meselesi bolup durýar.

Bap I. Psihologiýany okatmagyň maksatalary we okatmagyň häzirki zaman usullary

1.1. Psihologiyanyň mazmunynyň gumanitar ders hökmünde özboluşlylygy (spesifikasy) we psihologiyany okatmagyň maksatlary.

Okuw dersini öwretmegiň maksady we mazmuny mydama biri-birine bagly bolup durýar. Özleşdirilýän dersiň mazmuny okatmagyň maksadyny we wezipelerini aýry-aýrylykda kesgitleýär we haşýetlendirýär.

Psihologiyany okatmagyň maksatlary onuň gumanitar ders hökmündäki mazmuny bilen kesgitlenýär. Psihologiia ylmy hökmünde ilki bilen tebigy, biologiki ýa-da biososial, şeýle hem sosial taryhy hökmünde öňe sürmek bolar. Şeýle ýagdaýda ol tebigy ylmy barlag usullaryny öz içine alýar. Şol bir wagtda esasy agalyk ediji roly sosial ylmlaryň, ynsanperwerlik akyl ýetiriş usullary alyp barýar.

Gumanitar akyl ýetiriş – ylmy akyl ýetirişiň aýratyn tipi bolup, akyl ýetirýän subýektiň öwrenilýän obýekte, tebigy derslere mahsus bolmadyk başga gatnaşyklaryny göz önünde tutýar.

Gumanitar akyl ýetirmegiň belleýşi ýaly – zatlar däl-de şahsyýet, subýekt – obýekt gatnaşygy däl-de subýekt-subýekt gatnaşygy durýar. Zatlar akyl ýetirmek we şahsyýete akyl ýetirmek onuň üçin iki sany çäk bolup durýar. Haýsydyr bir öwrenilýän zat akyl ýetirýän subýektiň bir taraplaýyn akty esasynda ahyryna çenli öwrenilip bilinýär. Şahsyýet bolsa akyl ýetirilýän hökmünde onuň “anyklygyny” talap edýär. Akyl ýetirmek – çuňluk – bu mydama ikitaraplaýyn akt.

Gumanitar akyl ýetirmekligiň aýratynlyklaryna görä psihologiyany okatmagyň maksatlaryny hünärmen – psihologlar üçin hem psihologiyany pedagogiki iş wagtynda öwrenmek ulgamynda hem aşakda görkezilşi ýaly kesgitläp bolar.

Psihologiýany okatmagyň maksady adamlaryň dürli durmuş şertlerinde aragatnaşyklary we özara täsirleri baradaky düşüňjani we tärleri teoretiki we praktiki özleşdirmekdir. Psihologiýa düşüňjesiniň aýratynlygy – düşüňjaniň we hereketiň birligindedir. Şonuň üçin hem taglymaty akyl ýetirmek özüne we başga adamlara gönükdirilen iki taraplaýyn hereketden daşarda ylmy psihologiki düşüňje bolup bilmez. Psihologiki akyl ýetirmegiň tärleriniň tärleriniütewiligi özüne we başga adamlara akyl ýetirmegiň bir бүтewiligini gazanmak üçin realizasiýalaşdyrylýar.

Psihologiýany öwretmek diňe bir başga adamlaryň özüni alyp barmagyny öwretmegi we pikirlenmek keşbini özgertmegi ele almagy däl-de özüni özgertmek başarnygyna hem gönükdirilendir. Psihologiýany özleşdirmegiň maksadynyň çylşyrymlydygy hem akyl ýetirmegi özgertmegi düşüňje gatnaşygynyň we şahsyýetiň özgermek gatnaşygynyň aýratyn бүтewiligindedir.

Ýokary we ýörite mugallymlar mekdeplerinde psihologiýany okaýan mugallymlaryň önünde aşakdaky wajyp meseleler durýar.

Talyplarda täze Galkynyş zamanasynda ýokary ahlak häsiýetli dünýägaraýşy ösen şahsyýeti kemala getirmek.

Talyplary ýokary we ýörite hünärleri ugrukdyrmak, terbiýelemek, olarda mugallym işine söýgüni döretmek, çagalary söýmek, çagalary öwrenmeklige ymtylýş. Olaryň psihologik aýratynlyklaryny öwrenip, bilim derejelerini ýüze çykaryp çaganyň şahsyýet bolup kemala gelmegine gatnaşmak üçin işjeňligini galdyrmak hökmany bolup durýar.

Talyplarda psihologiki bilimiň taglymat we tejribelik aýratynlygyny öwredip, olar ony gündeke durmuşda ulanyp biler ýaly öwretmeli. Olar okuw prosesiniň dowamynda okuwçylaryň okuw-terbiýeçiligiň şahsyýetiň kemala gelşini synlap bilmeli.

Talyplarda dünýägaraýşyň kemala gelişi geljekki mugallymyň şahsyýetiniň ahlak häsiýetlerini terbiýelemek bilen berk baglanşyklydyr. Şahsyýet meslesi psihologiýada merksezi orny tutýar. Ähli psihiki hadysalar şahsyýetiň kemala gelmeginde onuň bütewi ýüze çykmany hökmünde seljerilýärler. Psihologlar talyplara adamyň içki dünýäsiniň baýlygyny, gönükdirilmeleriniň kemala gelmeginiň şertlerini, häsiýetiň, ukyplaryň ösüşini açyp görkezýär. Talyplar adam häsiýetleriniň köpdürliligi, her bir okuwçynyň şahsyýetiniň aýratynlyklaryny, onyň gyzyklamalaryny, ukuplaryny oňa dogry täsir etmek üçin bilmekligiň wajypdygyny öwreneler.

Talyplar psihiki hadysany, onuň ösüşini arabaglanyşygyny seljerip, olar dialektiki oýlanma uýgunlaşýarlar. Ýokary okuw mekdeplerinde talyplar haýsy dersi okanlarynda-da olar üçin mekdep programmasy wajyp bolup durýar. Öwrenilýän ylmyň täzeligi ýa-da okadýan mugallymyň okadyş aýratynlygy talybyň okuw programmany özleşdirişde seredip geçýär. 1-nji kursa gelen talyp azatlykdan doýup bilmeýär: sebäbi hiç kim öý işini barlanok, geçen leksiýa boýunça sorag edilenok we mekdepde adat bolşy ýalak ýokary okuw mekdepde hiç kim gatnaşygy barlanok. Aladasyz talyplar ilýuziýa bilen aldanmalar bilen ýaşap başlaýarlar. Psihologiýa mugallym okaýanlarda psihologik hadysanyň ylmy taýdan düşüňip, psihiki baradaky ylmlary aradan aýyrmaly, psihologiýa dersini köp talyplar uly gyzyklanma bilen öwrenýär, sebäbi olar psihologiýany okap, öz özlerini öwrenýärler, we psihologiýa ylmyny geljekki durmuşynda ulanyp biljekdiklerine düşüňýärler.

Psihologiýa soraglaryň uly göwrümini öwrenýär. Ol öz işine kesgitleme edişi, berkitmäni şonuň işjeňlik ukybyny alyp, adamda gelyän individual tejribäni öwrenýär. İşjeňlik tarapyndan psihologiýa ylmynda seredemizde, ol okuw prosesiniň dowamynda okuw işjeňligini kemala getirýär. Esasy

onuň aýratynlygy haýsam bolsa bir işjeňligiň düýbünü düzýär. 50-nji ýyllarda okuw prosesiniň dowamynda psihologik taglymat “Ak tegmil” ýaly seredilýär. Elikonyň we Dowydowyň taglymatynda okuw prosesi talyplaryň işjeňliginiň esasy görnüşini diýip bellenýär. Okuw işjeňligi esasynda talyplar özünden ulularyň tejribede daýanýarlar. Leontiýewiň aýtmagyna görä adamyň işjeňliginiň önümi bolup, işjeňliginiň belli bir önünde adekwatlylygyny ýüze çykarmalydyr. Okuw işjeňliginiň täsirçiligi daşky gurşaw bilen okaýanlaryň arasyndaky baglanyşykda ýüze çykýar.

1.2. Akyl ýetirmek işiniň formalary we psihologiýany öwretmegiň işjeň usullarynyň ulgamy.

Ýokary okuw jaýynda okatmagyň usulyýeti heniz ylmy düşüňjäniň akyl ýetiriş meselesini çözmäge girizilen pikir işiniň belli bir görnüşine gabat gelmeýändigini barada meşhur bolan düzgünnamadan ugur almaýar.

Birnäçe ýokary okuw jaýlary we üznüksiz professional bilim beriji ulgamy häzirki wagtda gumanitar we tebigy dersleriň arasyndaky baglanyşyga eýerýän, diňe bir logiki pikirlenmä däl-de intuitiýany hem ösdürmäge gönükdirmek, sapaklaryň köpdürli formasyny özüne birikdirýän düzgünnamany kanunlaşdyrdylar, ýöne okatmagyň usuly pedagogiki psihologiýa ýaly özüniň barlag okadyş programmasyny diňe düşüňje formirlenmegi prosesine we söz-logiki pikirlenmesine bagly edip gurnaýar. Soňky döwürde döredijiligi

öwrenmekligiň ösmegi bilen ýokary okuw jaýynda okatmagyň usuly diňe ylmy-teoretiki logiki pikirlenmäge däl-de obrazly formalary kultiwirlenmäge gönükdirilýär.

Häzirki zamanda okatmagyň işjeň usullarynyň içinden pikirlenmegiň görkezilen usullarynyň formirlenmegi özleşdirmek we psihologiýany okatmak we ulanmak bilen bagly üç sany gyzykly toparý saýlap alalyň. Ol usullar: programmirlenen usul; meseleleýin okadyş; interakriw (kommunikatiw) okadyş.

Şu usullaryň döredilmek we ýaýradylmak taryhyny ünsden düşürüp şol usullaryň her biriniň okatmagyň tradision usullarynyň çäklidigini ýeňip geçmek üçin we täzeden dörän “işjeň” usulyň çäklerinden çykmak üçin synanşyk hökmünde döredi.

Interaktiw okatmak usuly adamyň özara täsir etmek we gatnaşygy arkaly bilimi özleşdirmek prosesiniň ugurlaryna gönükdirilen. Şunuň bilen birlikde hem okatmagy dolandyrmagyň merkezinde okadylýan adamyň özüni goýmak, okuw prosesine gatnaşýan başga adamlar bilen real gatnaşygyny goýmak, okatmagy şahsy proses däl-de sosial, toparlaýyn proses hökmünde kabul etmeklige aýgytly ädim edildi. Şu usullaryň her biri täsir etmegiň özüne mahsus bolan instrumentariýasyny döretdi. Ol bolsa usuly mazmuny hökmünde okaýanlaryň düşünje işiniň ösmeginiň prosesini dolandyrmaklygyň serhedini anyklamak prosesinde ýüze çykýar. Programmirlenen okadyşda bu instrumentariý – dozirlenen ädim; programmalar; algoritm. Meseleleýin okadyşda mesele ýagdaýlary, mesele ýagdaýyň tipleri, ewristiki programma, interaktiw okatmakda – toparlaýyn diskusiýa, okuw - rol oýny, ssenariýalar we meseläniň toparlaýyn çözülmeginde dialoglaryň we poliloglaryň partiturasy.

Pikir işiniň kemala gelmek prosesini dolandyrmagyň bu täze tärleri aýratynlykda täsirli bolup bilmez. Diýmek, işjeň öwretmek usuly diňe birlikde psihologiki bilimi özleşdirmek

bilen baglylykda akyl ýetiriş işiniň ähli formalaryny üpjün edip biler.

Bap II. Psihologiýa sapagyny okatmagyň wezipeleriniň we

düzgünleriniň gurluşy barada

Ösüp gelýän ýaş nesli döwrüň talabyna laýyk bilimli, hünärlí we zähmetsöýer şagsyýetleri terbiýelemekde psihologiýa ylmyňy öwretmegiň ähmiýeti bardyr. Adamyň bütin ösüş döwründe birnäçe çylşyrymly ýaş aýratynlyklara görä häsiýetlere eýedir we olaryň özboluşly psihiki, fiziki aýratynlyklary barada pedagogika we psihologiýa ylmlarynda örän irki wagtlardan bäri ylmy-amaly derňewler alnyp barlyp, ençeme ylmy çeşmeler, gollanmalar we okuw kitaplary taýýarlanandyr. Elbetde bular barada size öňki ýyllarda umumy psihologiýa we pedagogika sapaklarynda giňişleýin gürrüň berlendir.

Biziň häzirki okamaly sapagymyz bolsa siziň hünäriňiz “Psihologiýanyň” nähili we haýsy usullardyr, düzgünler we serişdeler bilen adamlara düşündirilişi, okadylyşy bilen bagly bolup, ýokary okuw jaýyny tamamlayan psiholog-hünärmenleriň geljekki wezipeleri, borçlary baradadyr.

Şeýle çylşyrymly ylmyň adam aňýeti, onuň ösüş döwürleri terbiýelenip kemala gelşi barada bolup, ol ilki bilen her bir şahsyýetiň özboluşly aýratynlyklaryny öwrenmäge, onuň milli ýagdaýlara we halkyň döp-dessurlaryna görä alnyp barylmagyny nygtamak zerurdyr. Biziň häzirki ýaşayyş-durmuş şertlerimiziň ýaşlara berilýän ylm, bilim, terbiýäniň jebis baglanyşygyny ýola goýmalydyrys.

Psiholog-mugallymlaryň önünde bolsa örän jogapkärli wezipeleriň bardygy öz-özünden hem düşnükliidir.

1. Geljekki ýaş hünärmen pedagog-psihologlar örän geň, çuň bilim-sowatly bolup, olaryň ruhy we ahlak düşüňjeleri şahsy taýdan görelda alarlyk bolmalydyr.

2. Özüniň terbiýeleýän, okadýan ýaşlarynda hünäre bolan islegli gönükdirilmeleriň öz hünärine, çagalara bolan söýgini ösdürmäge degişli düzgünlerdir usullary her çaganyň şahsyýetini öwrenmekde ylmy we amaly taglymatlary ulanyp bilmäge degişlidigini bilmekden ybaratdyr.

3. Psiholog-hünärmenleriň ýokary okuw jaýynda alan, öwrenen ylmy-amaly bilimlerini, düşüňjelerini iş ýüzünde durmuş-ýaşaýyş şertlerinde, okuw-terbiýeçilik işlerinde çaganyň ösüşiniň psihiki aýratynlyklaryny öwrenmekde ulanyp bilmegini ýola goýmakdan ybaratdyr.

Elbetde, psihologiýa mugallymy okuwçy-ýaşlara öwredilýän psihologik bilimleriň, olaryň aňyna ornaşmagy, olarda özbaşdak pikirleniş, netijä gelmek we öz-özünü içgin aňlamak ýaly başarnyklary ösdürmäge kömek bolmagyny gazanmaga çalyşmalydyr.

Okuwçy ýaşlarda hakyky ahlak we ruhy gymmatlyklary terbiýelemekde hem psihologiýa mugallymy köp işleri amala aşyrmaga borçlydyr, ýagny adamyň şahsyýetiniň hemmetaraplaýyn kemala gelmegine ylmy amalyýet nukdaýdan ýardam etmelidir. Sebäbi bu mesele psihologiýany okatmakda esasy wezipeleriň biri bolup durýar.

Psihologiýany okatmagyň, öwrenmegiň ýene bir merkezi meseleleriniň biri ol hem ýaşlarda hünäre gönükdirmekde, geljekde ökde hünärmenler bolmaga taýýarlykda olaryň giň dünýagaraýyşly şahsyýetler bolup ýetişmeginde hem uly ähmiýete eýedir. Her bir işde geljekki psiholog-mugallym terbiýeçilik we okuw işlerinde zerur bolan bilimleri, başarnyklary, endikleri öwrenmelidir, kämilleşdirmelidir. Kähalatlarda pedagogikany hem psihologlar okatmaly bolýar, talyp-ýaşlaryň-hünärmenleriň

tejribeliklerine ýolbaşçylyk edýärler, şol işleriň dowamynda okatmak we terbiýe işlerinde okuwçylary synlamaga, olaryň şahsy iş (okuwynyň) aýratynlyklaryny yzygiderli öwrenip, olarda ünsüň, ýadyň, pikirlenmäniň psihologiýasyny, olaryň şahsyýetiniň kemala geliş ýagdaýyny häsiýetlendirmäge mümkinçilik alýarlar. Bu bolsa okuwçylaryň sapakda özüni alyp barşyny öwrenmäge, bahalandyrmaga, olaryň gyzyklanmalaryny, başarnyklaryny, endiklerini öwrenmäge, ösdürmäge ýardam edýär. Synlamagyň esasynda okuwçylaryň soraglaryna jogap bermegiň psihologik kanunalaýyklyklaryny öwrenmäge mümkinçilik berýar, okuwçy ýaşlarda ünsüligi we synçylygy terbiýelemäge kömek berýär.

Elbetde, ýokarda agzalan wezipeleri amala aşyrmakda psihologiýa mugallymyna ony okatmagyň, öwretmegiň hususy usulyýetini gowy bilmek we öwrenmek zerurdyr. Psihologiýany okatmagyň usulyýeti diňe bir okuw predmetini okatmagyň aýratyn usullaryny derňemek däl-de, eýsem okuw sapagyňyn mazmunyny, onuň pedagogik ähmiýetini, olaryň içinden esasy psihologik taýdan iň ynamlysyny, ähmiýetli usullary, faktlary hem saýlamaga kömek edýär. Psihologiýany okatmakda iň bir peýdaly usullardyr usulyýetleriň, ýagny görkezme esbaplary ulanmak, okuwçylaryň özbaşdak işlerini guramak, klasdan we mekdepdan daşary işleri guramak we beýlekileriň ähmiýeti örän uludyr. Şeýlelikde, psihiki ýagdaýlaryň ylmy nukdaýdan düşündirişli şu aşakdaky düzgünler esasynda guralýar:

1. Ähli psihiki hadysalar daş-töweregiň hakyky şöhlendiriş ýagdaýy hökmünde öwrenilýar.
2. Psihika – bu beýniniň aýratyn häsiýetde guralan aýratynlygydyr. Munuň esasynda beýniniň reflektor işi

ýatandyr, ol bolsa daşky gurşawyň täsiri esasynda ýüze çykýandyr. Beýniniň reflektor işi şol täsire jogaby üpjün edýar.

3. Adamyň ähli psihiki işi sebäpli şertleýindir. Ýagny ol daşky gurşawyň täsiri esasynda ýüze çykýar, şahsyýetiň içki ýagdaýy bilen hem baglydyr we şol täsirlere jogap berýändir. Okuwçylara oňaly we dogry täsir etmek üçin psiholog-mugallym şahsyýetiň şu aýratynlyklarynyň diňe edil häzirkî aýratynlyklaryny däl-de, onuň ösüşiniň taryhyny hem bilmelidir.

4. Ähli psihiki hadysalar olaryň ýagdaýynda öwrenilýar. Bu düzgün haýwanlaryň psihikasynyň ösüşine, adamyň aňynyň ösüşiniň taryhyna we çaganyň psihikasynyň ösüşine-de degişlidir.

Ösüş ýagdaýynda şahsyýetiň umumy häsiýetleri, özboluşly aýratynlyklary (synçylyk, hyýaly, akylyň hili iň ýokary adamkärçilik duýgulary we ş.m.) ösýar, kämilleşýar.

5. Adamyň psihikasy onuň işiniň esasynda ýüze çykýar we kämilleşýar. Adam zatlary aňlaýar, olaryň häsiýetlerini öwrenýar.

6. Her bir psihiki ýagdaý onuň tutuşlygynda öwrenilmelidir. Adamyň psihologiýasy şahsyýetiň doly psihologiýasydyr.

7. Psihologiýadan ylmy-taglymat bilimler amaly pedagogik iş bilen jebis baglydyr.

2.1. Psihologiýanyň öwrenmegiň nazaryýetiniň we usulyýetiniň nazary esaslary

Terbiýe meselesi talyplaryň professional gönükdirmesiniň kemala gelmegi bilen berk baglydyr. Bu düşünje hem öz içine geljekki hünäre söýgi, gowy mugallym bolmak üçin isleg, özünde ukypalaryň häsiýetli aýratynlyklary terbiýelemäge ýola goýýar. Psihologiýa mugallymy okadýan dersinden ýeterlik maglumat bilmelidir. Ol okaýanlaryň alyan bilimleriniň howaýy ýa-da harman bolmazlygy üçin geljekki mugallym hünärine söýgi döretmelidir we okaýanlaryň okuw prosesiniň gidişine täsir etmelidir.

Psihologiýa mugallymy talyplarda öz dersini gyzyklanmany, bilim-höwesini artdyrmaly, dünýägaraýşyny geňeltmäge uly itergi döredip bilmeli. Psihologiýa mugallymy talyplara çagalary (okuwçylary) nädip syn etmeli, okuw prosesiniň dowamynda syn etme esasynda döreýän soraglara jogap tapmaga kömek bermeli. Köplenç psihologiýa mugallymy pedagogika sapagyny hem okadýar, şeýle hem pedagogik tejribeligiňe ýolbaşçylyk edýär. Şol esasynda hem talyplar kabul edişini, ünsüň çaganyň sapak wagtynda pikirlenmesiniň duýgusynyň ösmesiniň aýratynlyklaryny synlamaga uly kömek berýär.

Okuw işiniň gurluşynda esasy bölegini okuw meselesi tutýar. Okaýanlar şol meseläni çözenlerinde belli bir hereketi we operasiýany ýerine ýetirýär. Okuw işiniň motiwi dürli-dürli bolýar. Ýöne esasy motiw gyzyklanma bolup durýar. Şeýlelik bilen okuw işjeňliginiň özboluşly mazmuny okuw meseleleriniň çözmekdedir.

Okuw meselesiniň esasy näme? Ol okuw meseleleriniň tapawudyny bilmekde dürli tejribelik görmüşleri tapawutlandyrmakda diýip psihologlar jogap berýär. Talyp üçin belli bir işi bir gezek edip görmeklik ýeterlik däl. Eger-de öz hünäriň boýunça gowy hünärmen

boljak bolsaň, şol tejribäni ýa-da operasiýany birnäçe gezek gaýtalamaklyk hökmanydyr. Şeýlelikde okuwçylar üçin okuw işjeňligi tejribelik esasynda gowy özleşdirilýän häsiýetde bolmaly. Mugallym talyplara sapak düşündirende talyplara sapagy mesele hökmünde goýmaly.

2.2. Psihologiýany öwrenmegiň nazaryýetiniň we usulyýetiniň esasy usullary we düzgünleri

Psihologiýa dersi okadylanda esasan okadylmagy täsirli esasy orny eýeleýär. Psihologiýa mugallymy okatmagyň usullaryny gowy bilmelidir. Usullar mugallyma psihologiýa dersini düşündirende yzygiderligi dowam etdirmäge uly kömek berýär. Psihologiýa kursunda aýdyňlyk okuwçylaryň guramaçylyk, özbaşdak işini guramaklykda alyp barýarlar. Psihologik hadysalaryň ylmy düşündirilişi aşakdaky ýaly seredilýär.

1. Hemme psihologik hadysalar häzirki zaman hakykaty şöhlendirýär hakykat ýaly seredilýär. Adam işjeňlik esasynda daşky dünýäň, şöhlendirilip, predmetler baradaky bilimleri alyar. Hakykaty şöhlendirilip, adam oňa öz täsirini ýeirýär. Adamyň bar öwrenen zatlary individual aýratynlygy hökmünde tejribesini we bilimini ösdürýär.

2. Psihika beýniniň guramaçylykly ýerine ýetirýän materiýasy hökmünde. Häzirki zaman barlaglar kliniki syn etmegi şu taglymaty dogrudygyny subut edýärler. Psihiki hadysanyň esasynda beýniniň reflektor işjeňligi durup, ol daşky sredanyň esasynda ýüze çykýar. Bu täsir ediş beýniniň nerw hadysasynda gyjyndyрма we togtama nerw baglanyşygyny döredýär. Refleks işjeňligi jogap reaksiýany ýüze çykarýarlar.

20 ýyl mundan ozal “okuw işi” diýen düşünjesi ýüze çykyp ol okuwçylaryň bilimi häsiýetiniň hilini ýokarlandyrmak bilen baglylykda, ol öz içine diňe okuw işini alman, eýsem mysallary, hereketi we operasiýalary okuwçynyň okuw meseleleriň çözüşi özüni bahalandyryşyny, erk edişini alýar. Okap bilmezlik bu özbaşdak okuw işini ýerine ýetirip bilmek. Ol bolsa okuw meselesiniň döredijilikli ýerine ýetirilişi özüni seljermek we özüni bahalandyrmak bilen berk baglanyşykly. Okap bilmeklik okuw işiniň okuwçy tarapyndan, ýa-da talyp tarapyndan ýerine ýetirilýän iş. Okatmak – bu maksada gönükdirilen, öňünden nusga-meýilnamalaşdyrylan aragatnaşyk bolup, onuň tutumynda bilim beriş, terbiýe we ösüş amala aşyrylýar, adamzadyň tejribesiniň aýry-aýry taraplary, işiniň we akyl ýetirişiniň gazananlary özleşdirilýär. Okatmak şahsyýeti kemala getirmegiň, ilkinji nobatda akyl ösüşiniň we umumy bilimliligiň serişdesidir.

Psihologiýa mugallymyň öňünde ilki bilen talypda okuw işini kemala getirmekligi we psihologiýany okamaga öwretmeli. Eger-de talyp özbaşak okap bilmese “öz pikiri bilen ýaşap bilmeýär”, hemişe mugallymyň berýän taýýar bilimine daýanýar. Ol mehaniki ýat tutup, kitap bilen işläp bilmeýär. Bu bolsa onuň psihiki pikirlenmäni öwrenip bilmejekdigini we adamlar bilen aragatnaşygy gurap bilmejekdigini aňladýar.

Okuw işini nädip kemala getirmeli? Bu diýildigi hemme talyp psihologiýany doly okatmaly diýildi. Psihologiýada bu mesele şeýle durýar: okuwçylar üçin öň belli bolmadyk zatlaryň öwredildi, obýektiň subýekte geçişi materialyň ideal ýagdaýa geçiş aýratynlyklaryny psihiki hadysanyň yzygiderliliginiň aýratynlygynyň öwrenilişi bilen baglydyr. Bu meseläni rus psihologlary 50-nji ýyllarda Galperin we onuň okuwçylary öwrenip başlaýarlar. Olar akyl işiniň kemala geliş aýratynlyklarynda öwrenip başlanýar. Olar

adamyň aňynda bolmadyk daşky täsirler nädip içgin we akyl işine öwrülip aňynyň belli bir bölegini tutýar? diýen soraga jogap gözleýärler. Şeýlelik bilen akyl işiniň dolulygyna yzygiderlikde kemala gelyändigini konsepsiýanyň üsti bilen düşündirýärler. Bu konsepsiýa umumy psihologiýada giň orna eýedir. Ol diňe ýokardaky soraga jogap bolman, psihologiýa dersini okatmagyň işini; adamyň psihologiýanyň ewolýusiýa aýratynlygyny haýwanda tapawutlanýan psihiki ösüşini ýüze çykarýar. Psikologik işjeňliginiň ösüşi we görnüşi baradaky okuw (kabul ediş, üns, pikirlenme) kanunalaýyklyklar esasynda kemala gelýär. Akyl işi we düşüňjesi pedagogik dilde şeýle aňladylýar. “Bilim-başarnyk-endik”. Bu taglymat aňladylan hereketiň kemala gelişi bilen baglanyşykly. Aňlanylan hereket ýa-da iş öwrenilýän tejribe işiň üsti bilen adamyň individual tejribesine baglylykda ýüze çykýar. Esasy Galperiniň taglymaty talyplara okamaklyga maksat, döretmeklikde işiň aýratyn häsiýetleri bilen baglanyşdyrylýar. Her bir öwredilme adama haýsam bolsa bir zady öwretmek bilen baglylykda öwredilýär.

Bap III. Psihologiýany okatmakda didaktiki düzgünleriň we usullaryň ähmiýeti

Didaktikanyň , ylym hökmünde obýekti okadylyş bolup (onuň doly möçberi we ugurlary derejesinde), dersi bolsa "mugallym — okuwçy", "okuwçy — okuw dersi", "okuwçy - beýleki okuwçylar" gatnaşyklarynyň ulgamydyr. Bu gatnaşyklaryň köpdürlüligi okadylyşyň mazmunyny düzýär. Okadýanyň we okaýanyň işiniň takyk düzüjileri didaktikanyň ähli gatnaşyklarynyň ulgamyny guraýar. Okadylyşyň gatnaşyklarynyň tutumyndan üzhelikde "okatmak -okuw " hakyky hadysa häsiýetde bolup bilmeýän bolsa, "okuwçy-okuw dersi" we beýleki gatnaşyklar bu tutumdan daşarda hem bolup biler. Akyl ýetiriş okadylyşsyz hem hereketlenýär, ýöne okadylyş akyl ýetiriş bolmasa öz manysyny ýitirýär. Didaktikanyň wezipesi okadylyş tutumyny, onuň hereketleniş şertlerini beýan etmek we düşündirmek, bu tutumyň has kämil guralyşyny, täze okadylyş ulgamlary, tehnologiýany işläp düzmekdir. Didaktikanyň özeni düşüňjeleri aşakdakylardyr: okamak - okadýanyň, okamak - okaýanlaryň işi bolup, bilim beriş — okaýanlaryň ylmy düşüňjeleri, amaly başarnykdyr, endikleri özleşdirmegi, olaryň akyl ýetiriş ukyplarynyň, dünýägaraýşynyň, ahlaklylygynyň we umumy medeniýetiniň ösüşidir. Adatça bilimli adamy pikirlenmä ukyply giňişleýin bilim düşüňjeleri we adamkärçilik duýgylary özünde jemleýän häsiýetde kesgitleýärler.

Hemme didaktiki prinsipler esasynda aýdyňlyk prinsipi durup, onuň esasy kesgitlemesinde aň hadysanyň duýgy we logiki gatnaşygy duýulýar. Aňlamak duýmadan we kabul edişden başlap, ondan bolsa umumylaşdyrmana gidýär. Psihologik düşüňje bu psihiki hadysalaryň alamatynyň umumylaşdyrma esasynda bolup geçmelidir. Ony bolsa kabul edişin psihologik işi esasynda adamlarda kemala gelýär. Seljermek şol faktlaryň tapawudyny we umumylyk häsiýetnamasyny tapmaga kömek berýär. Mugallym talyplara didaktikanyň kesgitlemesini aýdyp olary seljerip düşündirmeli.

Şu temany psihologiýa mugallymy geçýän wagty ilki bilen rus alymlarynyň ösüş hadysasy baradaky düşüňjesiniň düşünmek günbatar alymlary bilen deňeşdirmeli.

Okaýanlaryň ösüşiniň iki düşüňjesiniň bardygyny aýtmaly! a) dialektiki; b) metafizik. Materialistler ösüş i täze hiliň döremegi bilen, ýönekeýden çylşyrymla, pesden ýokaryk geçýän geçiş hökmünde düşündirýärler. Ösüş herekete getirýän güýç gapma-garşylyk esasynda içki hadysany görkezýär. Meselem: çaganyň kemala gelmegindäki erkli üns hil üýtgeşme esasynda bolup, agzalyňan işde üýtgeşme bolup geçýär. Dialektiki dünýägaraýyşda haýwanyň psihikasynyň ösüş adamnyň aňynyň döreyiş we ösüş çaganyň psihiki ösüş bilen umumylaşdyrylýar. Metafizikanyň taraplary bolsa metafiziki ösüş ýönekeý hil ösüş bilen deňeşdirýärler. Olar ösüş esasynda döreyär, täze hilleri ret edýärler.

Didaktika özüniň ylmy adalgalarynyň döreyiş we kämilleşmek döwürlerinde bolup, bu tutum entek gutarnykly däldir. Didaktikada okatmak tutumynyň adatça üç hyzmaty ýüze çykarylýar: bilim beriş, ösdüriş we terbiýe beriş. Okatmak tutumy bilim, başarnyk we endikleri, döredijilik işiniň tejribesini kemala getirmeklige gönükdirilendir.

Başarnyklaryň we endikleriň ösdürilişi Bilimlere bir-biri bilen özara baglanyşykda bolan tdkyk düşüňjeler, kanunlar, degişli kanunalaýyklary şöhlelendirýän düzgünler, şeýle hem nazary pikir jemlemeler we özeni adalgalar degişlidir.

Soňra sapak düşündirilende haýwanyň psihikasynyň ösüş aýratynlygyny geçmeli. Üýtgeşmeleriň çylşyrymlaşdyrylýandygyny çylşyrymlaşma bolsa haýwanyň daşky gurşaw bilen baglylygy esasynda ýüze çykyp, nerw ulgamynyň funksiyasynyň üýtgemegine getirýär.

Haýwanlaryň hereketleriň sazlaşykly görnüşleri häsiýetlendirip (instinkt, endik). Olaryň hereketleriniň

uýgunlaşma esasynda çylşyrymlylygyny düşündirmeli, ýagny individual tejribäni.

Okuwçylaryn okuw-bilesigelçilik (uçebno-poznowatelnyý) işinin esaslary ösdürmegiň aýratynlyklary: Okuw işi guralanda psihologik kanunalaýyklyklardan talyplara ýerlikli peýdalanmany psiholog mugallym öwretmeli:

1. Kabul ediş - okadylýan dersin many-mazmuny taýdan özleşdirmek.
2. Yatda saklamak, galdyrmak, berkitmek, zerur bolan wagtynda ýatda dikeltmek.
3. Alynan bilimleri ýerlikli peýdalanyp bilmek.
4. Yzygiderli bilimleri, başarnyklary, endikleri kämilleşdirmek.

Yokarda goýlan wezipelewri üstünlikli çözmek üçin, "Pedagogik psihologiýany" gowy bilmeli, okuw-terbiýeçilik işlerini guramagyn ýollaryny aýdyn kesgitlemeli. Her bir ders boýunça işlenilip düzülýän okuw maksatnamasy, okuw meýilnamasy, okuw kitaplary, okuw gollanmalary pedagogik-psihologiýanyň esasy düzülmelidigini talyplara psihologiýsa mugallymy öwretmeli.

Bap IV. Psihologiýany okatmagyň esasy usullary we düzgünleri

Psihologiýa dersinde okuw eksperimental tejribelik geçirmek peýdaly. Meselem: haçanda sapak wagty sapak düşündirende okuwçylar bilen eksperiment geçirip, şol eksperiment işjeň gatnaşsak täsirli bolýar. Sapak geçmeýän eksperimental ylmy eksperimental tapawutlanýar. Okuw tejribäniň maksady bolup hadysalar çykyş edýär. Okuw eksperimentiň ylmyndan tapawudy onuň geçiriliş usuly ahyrky netijesi dürli-dürlidir. Tejribäniň netijesini mugallymyň aýdyň görkezme ýaly görkezýär. Meselem: ünsüň göwrümini barlanynda, okuwçylar ünsüň häsiýetli, ünsüň jemlenmesi barada maglumat alyp, sapak gowy özeleşdirýär. Görkezme eksperimenti taglymat düşüňjäniň dogrudygyny subut etmek. Haçanda barlag geçirilende mugallymyň düşündirişi esasy roly oýnaýar. Eksperimental üstünlikli geçer ýaly ýörite düzgünleri bilmeli. Eksperimental ýönekeý aňsat geçirilýän we köp wagty almaly däl. Eksperiment geçirilende hökman alnan netijäni gowy seljermeli. Eger-de mugallym seljermelik bolsa, eksperiment täsirli bolmaýar.

Syn etme - mugallym esasy okuw prosesiniň gurnaýşy syn etme bilen baglylygy bolýar. Syn etme çagalaryň okuw sapagyny özeleşdiriş derejesini kesgitlemäge kömek berýär. Diňe maksadaokgunly we gowy gurnalar synlamak gowy netije berer. Syn etme çagalaryň haýsy dersi nähili etýändigini mugallyma sapagy gurnaýşy ýetirýän täsirini ýüze çykarmakda wajypdyr. Haçanda mugallym şonuň kemala gelişi barada düşündirende ulgamlaryň syn etmä daýanýar. Kiçi mekdep ýaşly çagalara syn etme. Kiçi mekdep ýaşly çagalara syn etme uzak wagt dowam edip, ulgamlaryň bolup geçýär. Syn etmäniň esasy maksady çaganyň şonuň individual aýratynlygyny ýüze çykaryp, olar dogry terbiýeläp bermegiň usulyny tapmakdyr. Her çaganyň häsiýeti barada ýörite depdere ýazylyar. Hasabatda indiki soraglara jogap bolmaly:

a) Maşgala agzalaryň, ýaşayyş şertleri, ene-atasy näme bilen meşgullanýar, maşgalanyň çaga gatnaşygy we okuwçynyň mekdebe gatnaşygy.

b) Okuw işi: okuw sapagyna ýetişiği häzirki wagta we öň, ýetişiginiň okuw prosesine ýetirýän täsiri, belli bir predmetlere bolan gyzyklanmasy, näme üçin şol predmetler gyzyklanýar.

c) öý işini ýerine ýetirilişi okuwyň öý işine bolan gatnaşygy, ony ýerine ýetirmek üçin maşgaladaky şert, okuwçynyň özbaşdak öý işiniň ýerine ýetirilişi we ony gurnayşy.

Okuw prosesiniň dowamyny okuwçynyň ukypalarynyň ýüze çykyşy: mugallymlaryň öýe berýän ýumuşyny okuwçynyň özbaşdak netije çykaryp bilmegi işläp syn etme esasynda okuwçynyň gylygyny häsiýetli ýüze çykaryp bilmek we ýadynyň, hyýalynyň, sözüň ösüş yzygiderligini derňemek mugallyma degişlidir.

d) tertiplilik: okuwçynyň özüni gowy alyp barmaga sebäbini we okuwa bolan gatnaşgyny ýüze çykarmak. Tertibiniň bozulmagynyň sebäbi tertipsiz okuwçyny terbiýelemegiň ýollary we täsirleri.

ýe) özünden ululara dostlaryna bolan gatnaşygy: okuwçynyň ene-atasynyň mugallymyna gatnaşygy, olara bolan synagyny ýüze çykarylyşy, olar üçin ene-atasy we mugallymy göreldedir, olaryň berýän maslahatlaryny diňleýärler. Eger-de şeýle gatnaşyk bolsa sebäbi ýa-da tersine bolsa, onuňam sebäbi. Ondan başga-da okuwçynyň kollektiwdäki ornuny kesgitlemeli.

ž) Okuw prosesiniň dowamynda temperaturanyň we häsiýetiniň aýratynlyklary işeňňirlik, saýhallyk, gatnaşyklara jogapkärçilik, öz diýenlilik we beýlekiler. Mugallyma bolan gatnaşgynda sylagy özünisaklap bilemgi we beýlekiler.

Talyplaryň aýratyn ukyplary: ukyplaryny ýüze çykarylyşy, gyzyklanma bilen ukybyň arasyndaky baglylygy, maşgalada, mekdepe döreýän şertler. Mugallym hökmünde talyplaryň ukyplaryny ösdürmekde siziň edýän kömegiňiz.

z) Okuwçynyň gyzyklanmasy: okuwçynyň gyzyklanmasyny we aýratynlyklary (güňligi, darlygy, çuňlugyýüzleýdigi, işeňir ýa-da dälidigi) Gyzyklanmanyň döremegi näme bilen düşündirilýär. Mugallym hökmünde okuwçynyň gyzyklanmasy ýüze çykmak üçin siziň geçiren işleriňiz we onuň netijesi.

i) Siziň geçiren işimiziň netijesinde belli bir okuwça indiividual gatnaşyk. Okuwçynyň haýsy şahsy häsiýetine daýanyp, ony terbiýeläp we gönükdirip bolýar. Şol okuwçy bilen işläniňizde kynçylyklara sezewar bolýaňyz. Siz nähili ýalňyşlyklary goýberdiňiz. Siz ony nädip düşündirip bilýärsiňiz. Siz okuwçyny düzedip bildiňizmi. Indiki terbiýäniňizdäki nähili ýollary saşlap alarsyňyz.

Bap V. Häzirki zaman psihologiýa ylmynda psihikanyň, aňnyň öwreniliş ähmiýeti

Psihikanyň we aňňň ösüşi barada sapak geçilen wagtynda adamyň ösüşinde işiň ornuny bellemek wajypdyr. Adamlar işiň täsiri esasynda erk, logiki pikirlenme hyýal ösýär. Özbaşdak zähmet işinde adamlaryň arasyndaky gatnaşyk ösüp, duýgy döwürlere geçýär. Şeýle işi okuwçylara zähmet işi bilen deňlikde sözleşişiň hem aňňň ösmeginde ýetirýän täsirleriniň yokarydygyny belläp geçmeli. Zähmet işi ilki başda adamlaryň bilelikde ýerine ýetirýän işi bolandygy sebäpli şahsyýet aragatnaşyklaryň bolmaklygynda zerurlyk döreýär. Zerurlygy kanagatlandyrmak üçin aragatnaşykda predmetleri we hereketleri belgileýän şertleri we delilleri ýüze çykýar. Sözleşişiň kömegi bilen aragatnaşyga howaýlaşdyrmaga ukyp döräp, predmetleriň häsiýetlerini häsiýetlendirmek bolýar. Sözleşiş adamyň durmuşyny durşuna özgerdýär. Olar biri-birleri bilen pikir we tejribe alyşyp bilýär.

Psihologiýa mugallymy psihikanyü ösüşine täsir edýän aýartynlyklar olaryň haýwanlarda öwrenişini adamlaryňky bilen deňeşdirmeli we talyplara düşnükli bolar ýaly edip düşündirmeli. Janly ulgamyň iň ýönekeý we bir mazmunly hereketleri **taksisler** we **reflekslerdir** diýilip bellenilip geçilenden soňra talyplara olaryň üstünde durup gowy we sada dilde düşündirmeli. Janly gurluşyň gyjyndyryjynyň çeşmesine umumy we mehaniki ugrukmasy **taksis** atlandyrylýar. Meselem, iň ýönekeý jandarlaryň biri bolan paramesiýa ýönekeý awtomatlaşan gymyldylar arkaly iýmite meňzeş islendik zatlara gönükdirilip, ýakymсыз täsirden (meselem ýiti ýagtylykdan) gaçýar. Mör-möjekleriň tomus gijesinde ýşyga yňdyrylmagy-da taksisdir.

Nerw ulgamynyň ösmegi bilen taksisleriň ornuna jandarlarda belli bir ýagdaýa ymykly ornaşdyrylan we has takyk jogap hereketleri gelýär. Bular reflekslerdir. Täsirleriň haýsydyr bir duýgy organyndan nerw ulgamy arkaly bedeniň

beýleki bölümlerine geçirmeklikliginiň awtomatlaşan jogap hereketini döretmegine **refleks** diýilýär. Meduzanyň bedeniniň bir nokadyna galtaşylsa, gyjyndyrma onuň ähli ulgamy boýunça ýaýran myşsalaryň düýrülmeğini döredýär we jandar gyjyndyryjydan çekilýär.

Nerw ulgamynyň ýöriteleşmegi bilen ýokary gurluşly haýwanlarda bu dogabitdi, nesil boýunça maksatnamalaşdyrylan refleksler kem-kemden bedeniň belli bir ýerinde ornaşyp, has möhüm ýagdaýlara laýyklykda özüni alyp barşyň has çylşyrymly görnüşleri bilen çalşyrylýar.

Kähalatlarda käbir ýagdaýlar dogabitdi refleksleriň «maksatnamasynyň özgerdilmegini» döredip, jandary adaty täsire täzeçe jogap bermeklige mejbur edýär. Muňa **şertli refleksler** diýilýär. Meselem, aç ite et görkezseň tamşanyp sülekeyini ýuwudýar. Ony muňa öwrenmek hökman däl, ol dogabitdi hereket. Eger ite et görkezmezden ozal jaňjagazy jyňňyrdadyp, muny birnäçe gezek gaýtalasak, ol diňe jyňňyrdyny eşidip tamşanýar.

Bap VI. Psihoanaliz we bihewiorizm akymalarynda psihologiýanyň okatmagyň nazaryýet düşüňjeleri barada

Okaýan talyplarda psihoanaliz barada giň düşüňje bolar ýaly ilki bilen psihoanaliziň döreýiş taryhynyň aýratynlyklaryny we ony näme üçin öwrenmelidigini düşündirmeli. Ilki bilen psihoanalizi düşündirende onuň şahsyýetiň dinamiki taglymatynyň başlangyz adyny ilki “klassiki psihoanaliz” diýip atlandyrylyp ilkinji düýbünü tutujy Zigmunt Freýd. Talyplara Z.Freýdiň şahsyýetiň ösüşi baradaky pikirini düşünmek esasy çeşmelere daýanmaly bolýar. Ol şahsyýetiň ösüşini dogabitdi biologiki faktorlary (instinktlar), has talibido (latynça “libido” “isleg”) Bu energiýanyň 2 ugra gönükdirilendigi, olaryň 1-nji nesili dowam etmeklik (jyns isleg), ikinjisi bolsa ýumurmaga (agressiw) isleg bolup durýandygyny düşündirmeli. Şahsyýetiň durmuşynyň ilkinji 6 ýylynda kemala gelýär. Şahsyýetiň gurluşynda agyrsyzlyk agdyklyk edýär. Libidowyň esasy bölegi düzýän agressiwlik we jyns isleg adam tarapyndan aňlanylmaýar. Z.Freýdiň belläp geçişi ýaly adamda hiç hili erkin azatlygy bolmaýar. Adam özüniň içki duýmasynyň energiýasynyň we motiwiniň hakyky manysy özüni alyp barşynyň aňyrsynda gizlenýär.

6.1. Kognitiw psihologiýada özüne akyl berijilik

Kognitiw psihologiýa öz içine dersleriň esasy göwrümünü alyp, bilimde öwrenýär. Şeýle-de dersleriň arabaglanyşygynyň intellektual (aň) gözkeziýilerine öwrenip öz içine psihologik gurşawyň hemme böleklerini almaga çalyşýar. Ylym hökmünde filosofiya logiki dilöwrenijiler kompýuter boýunça hünärmenler, sungat intellektiniň öwrenijiler, şeýle hem kognitiw psihologiýada hünärmenler neýropsihologlar bir-birleri bilen berk baglanyşyk saklaýar. Kognitiw psihologiýa

1960 ý. Amerikada bihewiorizmiň garşy durýana tarapyndan döredilýär. Kognitiw psihologiýa psihika ylmy-barlag predmeti hökmünde seredýär. Hereketi akyl ýetirişiň faktory hökmünde öwrenýär. Psihologiýa hünärinde okaýan talyplary kognitiw psihologiýanyň häsiýeti öwredilende onuň taryhyny beledi mekdepler bilen umumylygyny, aratapawudyny haýsy mekdebiň dünýägaraýşynyň ret edýändigini düşündirmeli kognitiw psihologiýa häzirki döwürde talyplara öwredilýär: kabul ediş, keşpleri tanamak, üns, ýat, hyýal, sözleýiş, psihologiýanyň ösüşinde bolsa pikirlenme we mesele çözme intellektiň umumylylygy (tebigy intellekt) şeýle hem efintellekt. Kognitiwizm öz başlangyjyny K.Lewiniň “meýdan taglymatyndan” alyp gaýdýandygyny talyplara düşündirmeli.

Kognitiwizm sosial özara arabaglanyşy akyl ýetirişi indiividniň kognitiw hadysanyň nukdaýyndan sredilmegi bilen baglanýar.

6.2 Interaksionizm we başgalar psihologiýany okatmak dogrusynda

Interaksionizm sözi inlis dilinden terjime edilende özara hereket baglanyşygy, bir-birine ýerine ýetirmek diýmegi aňladýar. Eger-de psihofiziologik tarapdan seretsek, psihologik hadysalaryň arasyndaky baglanyşygyň ruha täsiri fiziologik hadysalarda bolsa tene täsiri baradaky aktimallyk bilen düşündirilýär. Bu düşüňjani Dekart öňe sürýär. Sosial psihologik dünýägaraýyşdan bu konsepsiýa bütewiniň şahsyýetara gatnaşgynyň aragatnaşykda täsirini düşündirýär. Interaksionizme ýeketäki sosialogik taglymat bolup öz gözbaşyny G.Midniň simwoliki interaksionizme nazaryýetine alýar, rollar taglymaty we referent toparyň taglymaty T.Sabrina degişli bolup durýar.

Bap VII. Ýokary mugallymçylyk ugurly okuw mekdeplerinde okuw işiniň esasy psihologik esaslary

Bilim bermegiň taglymaty bu pedagogik psihologiýanyň bölümi bolup durýar. Tejribe we taglymatda (teoriýada) psihologik ýagdaýlary özüniň täsirliligi bilen tapawutlanýar. Bilim bermek, öwretmek mugallym we talyp bilen ylalaşykda alnyp barylýar. Bilim bermeklik 2 taraplaýyn hadysa bolup durýar. Ol öz içine talyp bilen mugallymyň işini alýar.

Okadylmanyň we ösüşiň özara baglanyşygy berk çäkli bolup, biri barada aýdylanda, beýlekileri hasaba almaklyk mümkin däl. Elbet-de bilim berme bu mugallymyň talyp bilen özara täsiri, ösüşi bolsa diňe okuw işi bilen meşgullanýan adamlarda ähmiýetli üýtgeşmeleriň bolup geçýändigini aňladýar. Gowy bilim bermede ösüş üstünlikli geçýär: ýöne kanagatlanarsyz bilim bermede ösüşde yz galdyrylýar.

Pedagogikanyň esasy öwrenýän meselesi okuw terbiýeçilik işleriniň esaslary, wezipelerini, düzgünlerini, görnüşlerini, usullaryny we serişdelerini netijeli peýdalanylýan bilmeklik öňde goýulan maksada ýetmeklikdir. Islendik bilmiň, ylmyň öz önünde goýan meselesi, wezipeleri we usullary topararada düşünje berýän talyp bardyr. Ylmyň ol ýa-da beýleki pudaklaryň döreýşi degişli jemgyýetiň islegleri arkaly ugrukdyrylýar.

Okatmak, terbiýe bermek adamzat jemgyýeti bilen döreýär. Jemgyýetde gazanylan durmuş, önümçilik ruhy tejribäni kemeltmän, yzygider ösdürip sepleşdirmek zerurlygy okadylyşyň we tejribäniň esasy ugrukdyryjydyr.

Islendik ylym täze maglumatlary toplanmagynyň esasynda ösýär we kämilleşýär. Ähli tebigy we jemgyýetçilik ylmlary ýaly psihologiýada pedagogikada-da synlamak, tejribe ýaly esasy usullary bolup, olaryň her biriniň düýp

mazmunyny bir bolan birnäçe görnüşleri bar. Pedagog-psihologlar şu usullary dogry ullanyp bilmelidirler. Syn etme usulynda durmuşy syn etmek, guramaçylykly okuwçynyň özara arabaglanyşygyny syn etmek ýaly görüşde bolup, ol mugallymyň iş tejribesine daýanýar. Köp sanly syn etmeler esasynda birnäçe nakyllary, atalar sözleri ullanyp bolýar. Psihologik derňewiň özboluşly usullaryň biri maglumatlary almak däl-de, adamyň psihiki häsiýetleriniň önünden kesgitlemek psihologik kadalaryny anyklamak bolup durýar. Mugallym sapak berende öz dersini resmi ýagdaýdadyr.

Pedagogikanyň we psihologiýanyň esasy jemleýji düşünjeli şahsyýetiň häsiýetiniň ulgamly kesgitlemäge gönükdirilen iş hereketlenýän terbiýedir.

Terbiýe-bilim beriş, okadyş we terbiýäniň iş durmuşyny maksadalaýyk guramak arkaly amala aşyrylýar. Terbiýe haçanda öz-özüni terbiýelemeklige sepleşende özünde hakyky manyny aňladýar.

Sapak bermekde bilimler okuw dersleri arkaly kesgitlenýär. Okadylyşda bolsa, bilimler usullar anyk kesgitlenýän tutum arkaly kesgitlenýär. Sapagyň berlişi mugallymlaryň hadysalara tutumlara garaýyşyny şöhlelendirip, okadylyş bolsa okaýanyň nazaryýeti şöhlelendirýär. Mugallymyň garaýyşy esasan umumylykdan ýekelige (dedektiw), talybyňky bolsa ýeke ugurdan häsiýetdedir. Mugallym bilýänini öwredýär, talyp bolsa özüniň kütäk bilmeýän we başarmaýan zatlary öwrenýär. Sapak beriş we okadylyş berlende höwesleriň gönükdirilmesi tapawutlanýan täsirler toparynyň astynda bolýar. Sapak beriş, okadylyş has täsirli geçirilse, okuwçy ony uzak wagtlap ýadynda ýerleşdirýär. Orta mekdepde okuwçynyň sapaga ýetişi ýörite ýazdyrylan diktantlaryň, barlag işleriň görkezme esbapary ulanyş aýratynlygy bilen, dokladlar berlende öwrenilýär. ÝOM-de geljekki mugallyma nähili mekdepde iş-kagyzlaryny

ýöretmeli, ol kagyrlar nähili görnüşde bolmaly. Ilki bilen mugallym klasa häsiýetnama berýär. Ol umumy wagtlaýyndan okuw işiniň gidişinden, terbiýeçilik işinden we netijeden durýär. Pedagogik psihologik tejribede maksatnama laýyklykda dürli işleri alyp barmaly. Mugallym üçin esasy meseleleriň biri önünde goýlan maksada ýetmekdir.

Bap VIII. Psihologiýany okatmakda psihikanyň ösüş döwürleriniň öwrenilişi

Taryhy hadysalaryň ösüş aýratynlygy jemgyýetde adamda dünýägaraýyşynyň üýtgemegi tebigatyň hadysalaryň üýtgemegi, adamlaryň arasyndaky gatnaşgynyň üýtgemegi esasynda jemgyýet ösýär diýip belläp geçilýär. Biz psihiki hadysalarynyň uly bolmadyk göwrümini aňladýarys. Biz öwrenýän obýektimizi oýlap, ol barada alynýan bilimini nähili hadysalaryň bolup geçmegi bilen bilmeli. Köp hereketleri, işleri adam impulsiw ýerine ýetirýär. Nämе üçin ýerine ýetirdi we netijesini aňlaman. Bizň saýlap alan hereketlerimiziň ýa-da olary ýerine ýetiriş aýratynlyklarynyň aňlanyň, ýerine ýetirilip, ol wagtyň geçmegi bilen awtomat ýagdaýa geçýär (endikler). Adamlaryň hiç bir herekedi, meňzeş aňlanan yzygiderlikde bolup geçmeýär. Döredijilik işjeňligi hem öz içine aňlanylmaýan elementleri alyar. Adamyň işiniň netjesinde aňlanylmaýan hereketler aňlanylýanlara geçýär. Aňlanylýan aňlanylmaýan aň asty düşüňjeler adamyň hakyky şöhlelendirýän derjesi bolýar. Şol sebäpli hem talyplara aňlanylýan we aňlanylmaýan işlere baglanyşygyny meslije we düşnükli düşündirmeli. Psihika düşüňjesi aň düşüňjesinden gindir. In esasy wajyp zatlaryň biri hem okaýanlar adamyň aňynyň jemgyýetiniň taryhy taraplaryny düşüňmegindedir “asly başdan aýak jemgyýetiň önümidir we kütёk adam barka şol ugurda galýar”. Karl Maks adamyň anyk göwrümi mazmuny durmuşdaky sosial ýagdaýyna bagly bolýar. Adamyň aňy diňe predmetleri, tebigatyň hadysalaryny, jemgyýetiň durmuşyny şöhlelendirmän, eýsem jemgyýetde aragatnaşyk saklaýan adamlaryň arasyndaky gatnaşyklary hem öz içine alyar. Adamyň aňynyň ösüşiniň aýratynlygynyň çagalýk durmuşyndaka seredip görmeli. Okaýanlaryň ünsüni terbiýe

hadysasynyň ornuny çekeli. Esasy belläp geçmeli zatlaryň biri çaganyň daşky gurşaw bilen gatnaşykda onuň aňynyň ösüş derejesi kesgitlenýär. Çaga uly adama ýerine ýetirýär. Her bu ýetirilen täsirini psihikasyny döwürýär we şol esasynda saňa tejribede gazanýar.

Biz emälim bolşy ýaly iş-bu adamyň hakykat bilen işjeň gatnaşygy bolup, onuň dowamynda adam öňünde goýan maksadyna ýetýär. Talyplara işiň psihikasy öwredilmede Rubiňşteýiniň belläp geçişi ýaly adamyň işiň täsiri esasynda psihikanyň ösýändigini we kesgitli gelýändigini düşündirmeli. Soňky ýyllarda işi adamyň esasy psihiki görkezijisi diýip düşündirýärler. Hadysalaýyn taryhdan we gurluşy öwrenilen wagtynda işiň görnüşleriniň adamyň psihikasyna ýetirýän täsirini belläp geçmeli. Oýun işi - taryhy adamlaryň arasyndaky gatnaşygy berkidýär. Çaganyň oýun işe goşulmagy jemgyýetçilik tejribesiniň artmagyna getirýär. Ilki bilen oýun işiniň adamyň kemala gelmegindäki täsirini belläp geçmeli. Okuw işi - bu ders ukyplaryny aňladýan işi bolup, onuň esasynda täze maglumaty düşünmeklik mehanizmden durýar. Okuw işiniň gurnalşy belli bir zygyderlikde bolýar iş, operasiýa, şert, motiw, ýumuş. Okuw işiniň aýratyn häsiýeti onuň indiividualygyndadyr. Zähmet işi - bu hadysanyň dowamynda predmetleriň tebigaty işjeň häsiýetde üýtgeýär.

1. Ünsi beýleki ýetiriji häsiýetlere goşmaly däl, sebäbi onuň öz mazmuny bar. Duýma predmetleriň häsiýetlerini şöhlendirmeyär. Onuň mazmuny psihiki işiň mazmuny bolup durýar. Ünsde şahsyýetiň predmete bolan gatnaşygy, adama bolan gatnaşygy, gyzyklanmalary, islegleri işjeň häsiýetde ýüze çykarýar.

2. Ünsüň fiziologiki öwrenilende gyjyndyryjynyň optimde oýagynyň döremegine edýän ýagdaýlary görkezmeli.

3. Ünsüň erkili we erksiz görnüşlerini tapawutlandyrmaly. Bu görnüşlerde

şahsyýetiň ünsüň obýektine gatnaşygy tapawutlandyrylýar. Erkli üns maksada okgunly iş bolup, erki talap edýär, onuň dowamynda adamyň işjeňliginiň ýokary basgançagy ýüze çykýar. Ýöne erksiz üns hemişe üýtgeýär. Üns erkli ünsden erksize we erkden soňky ünse geçip üýtgedip bilýär. Ol ünsden beýleki ünsüň görnüşine geçmegi adamyň işiniň aýratynlygy bolup, psihiki ýagdaýy bilen bagly bolýar. Siz mugallym hökmünde erkli ünsüň köp wagt arkalygy dartgynlylygy ýüze çykarýandygyny ýüze çykýan üns, erkden soňky bolup durýar.

4. Ünsüň häsiýetleri barada geçilende olaryň hersiniň aýratynlygynynda durup

geçmeli. Okaýanlara ünsüň göwrüminiň aýratynlygy, obýektiň tanyşlygy arasyndaky baglanyşygy we şuna meňzeşler bilen baglanyşykly bolýar. Mugallym ünsüň göwrümini giometrik tutup, okuwçy üçin hemme taraplaýyn şert döretmegi bolup durýar. Ünsüň paýlanmagy barada gürrüň geçirilende nähili ýerine ýetirilýändigini adamyň ukybyna baglylykda ünsüň birnäçe obýekte paýlanýandygyny belläp geçmeli.

5. Ünsüň ýagdaýy köplenç adamyň psihologik ýagdaýy bilen

häsiýetlendirilýär. Ünsülük ýa-da ünsizlik barada gürrüň edilende adamyň şol wagtdaky psihologik ýagdaýy giometrik tutulýar. Bu ýagdaý uzak wagt dowam etmeýär. Olar döreýär we ýitip gidýär. Şahsyýetiň kemala gelmeginde hemme durnukly ünsüň häsiýeti ýüze çykyp wagtyň geçmegi bilen ol adamyň hil häsiýetnamasyny düzýär. Wajyp zatlaryň biri hem okaýanlar özlerinde ünsüň hemme häsiýetlerini hem terbiýelemeli.

6. Okuwçyda ünsi ösdürmeklik we terbiýelemeklik barada gürrüň

geçirilende olara ünsüň wajpylygy işiň hemme görnüşinde gerekdigini düşündirmeli. Ünsi terbiýelemegine endige bagly bolýar. Onuň bolsa birnäçe ýumuşlaryň üsti bilen terbiýelemeli.

Bap IX. Duýma hadysasy, onuň öwreniliş ähmiýeti

Psihologiýa mugallymy sapaga başlanda ilki bilen duýmanyň kesgitlemesiniň üstünde durup geçip talyplara düşündirmeli Mysal üçin: Duýma bedeniň gurşaw bilen psihologik baglanyşygynyň ilkinji görnüşidir. Ol aňlanylýan, adamyň beýnisinde subýektiw häsiýetde syzylýan, ýa-da aňlanylmaýan, emma özüni alyp barşa täsir edýän daşky we içki signallaryň nerw ulgamynda özgerdilen gurluşdyr. Aňlanylmaýan, emma özüni alyp barşa täsirini ýetirýän duýmalar syzşasty (subsensory) duýmalardyr. Mazmun jähtde duýma gurşawyň zat, hadysalarynyň aýry-aýry sypatlarynyň psihikada şöhlelenmegidir. Kabul ediş hem duýgy organynyň üsti bilen akyl ýetirişiniň hatarynda bolup, onda zatlar bütewi häsiýetnamasynda aňda şöhlelenilýär. Meselem, sazyň duýuşynyň we kabul edilişiniň aýrybaşgalygy birinjide onuň ritmi, tony, olaryň aralygy, sazlaşygy we ş. m. aňda şöhlelenýän bolsa, ikinjide sazyň tutuş mazmuny kalba ornaşdyrylýar.

Duýma we kabul ediş, olaryň netijesinde döreýän keşp-obrazlar akyl ýetirişiniň duýma üsti bilen amala aşyrylýan derejesidir. Akyl ýetirişiniň ikinji basgançagy - düşünje, pikir ýöretme, pikir jemleme arkaly guralýan nazary pikirlenmesi bolup, ol esasan adama mahsusdyr.

Mugallym psihologik hadysalary öwrenip başlanda talyplara şahsyýetiň hemme psihologik hadysalarynyň berk baglanyşykdaýygy we olaryň biri-biri bilen aragatnaşyk saklaýandygyny düşündirmeli. Duýma öz içine kabul ediş hadysany alýar. Kabul ediş geçmişdäki tejribe bilen baglanyşyp, onuň ýagdaýynda saklaýar. Düşünilip ýatlama pikirlenmäniň we sözleşişini işini ýüze çykarýar. Adamyň hemme psihologik işi erk bilen işjeňleşdirilýär. Olaryň doly düşünlükli bolmagy üçin umumy gurluşdan aýyryp, aýry-áýrallykda psihologik hadysany öwrenmeli bolýar. Aňlama

hadysasy duýma kabul edişden başlap, abstrakt pikirlenmä geçýär. Psihologiýa dersinde adamyň ýerine ýetirilişi öwrenilende ilki bilen duýma we kabul edişden başlanýar. Duýma barada tema geçilende aşak üns bermeli.

1. Dünýäni aňlamak duýmadan başlanýar. Duýma adama predmetleriň hili barada bilimi berýär. Duýmanyň haýsam bolsa bir görnüşi ýok bolsa hakykatyň bir tarapyňy adam aňlap bilmeýär. Dogabitdi kör predmetleriň häsiýetlerini reňkini we reňklerini ýagtylygy aňlamaýar. Hakykatda nämäniň bardygyny diňe görýän adamlaryny üsti bilen bilip bilýär.

2. Duýma adamyň analizatorlaryny gyjyndyryjynyň täsir etmegi ýüze çykýar. Bu bilimiň hakykydygyny tejribede adam barlap görýär we bu bilimleri ullanýar.

3. Okaýanlara her bir psihologik hadysanyň esasynda şeýle hem duýmada nerw hadysanyň gyjyndyrylmany ýa-da togtamasy beýniniň uly ýarymşarlarynda fiziologik başlangyçdan bolup durýandygyny düşündürmeli. Predmetleriň dürli hilleri öz fiziki aýratynlyklary boýunça adamyň duýgy organlara täsir edýär duýgurlyk nerw hadysasynda gyjyndyrmany ýerine getirýär. Gyjyndyrmazynjy yzgiderlilikde nerw ýollary arkaly beýnä barýar. Bu ýerde ýörite öýjüklerde nerw hadysasy psihologik hadysa öwrenilýar we duýma döreýär.

4. Talyplara duýmanyň esasynda ünsüň reflektor işjeňliginiň durýandygyny görkezmeli. Analizatoryň esasy bölegine daşky ýa-da içki gurşawyň täsiri esasynda jogap rekasiýasy ýüze çykýar: göz almasy ýa giňelýär ýa daralýar. Yzy dolanýan baglanyşygyň kömegi bilen reseptorlaryň we analizatorlaryň merkezinde beýni içki organlaryň we hereket organlaryň işini kadalaşdyrýar.

5. Duýmanyň tebigatyna düşünmek üçin gyjyndyryjy bilen duýmanyň gatnaşygy baradaky soraga näme sebäpden duýgurlygynyň şerti üýtgeýär (bosagalar).

6. Talyplaryň ünsüni aňlanylyan işjeňligiň duýma bilen predmeti arasyndaky baglylygy ýüze çykarýandygyny düşündirmeli. Adam duýma predmetiň hakyky ýagdaýyny signallaryň kömegi bilen ýüze çykarýandygy bize mälim. Meselem: bu ysar barada gürrüň edenizimde olaryň hersini belli bir topara goşýasyr.

7. Duýma sözün ähmiýetiniň bardygyny görkezmeli. Predmetleriň atlary duýmanyň belli bir görnüşiniň ösmegine getirýär. Sözleriň kömegi bilen adam öz duýmalaryny aňladýar.

8. Okaýanlaryň adamlaryň işini duýmanyň ösüşinde wajypdygy görkezmeli. Mugallym çagalaryň işiniň guralyşynyň onuň duýmasynyň ösüşine ýetirýän täsirini bilmeli. Haýsam bolsa bir işjeňlik duýamanyp takyk we inçeden bolmagy talap edýär. Meselem: digustatora tagam bilişniň ösdürilmegi hökman bolup durýar, sazanda bolsa inçeden eşidiş duýgusyny ösdürmeli. Adama ýerine ýetirýän işine görä duýmanyň görnüşleri işi ösýär.

9. Duýamnyň ösmegi diňe adamyň ýerine ýetirişniň hökmany bolýanlygyna Şahsyýetiňkemala gelmeginde hem wajyp tarapy bolup durýar. Meselem: estetiki duýgusy.

10. Duýmanyň ösüşi barada gürrüň edillende şu aşakdakylary bellemek hökman esasy duýmanyň ösmegine täsir edýän şert predmetler bilen işjeň işlemek, olaryň aratapawutlaryny saýgaryp bilmek bolup durýar.

Bap X. Kabul edişin psihologiýasy, ony öwrenmegiň ähmiýeti

1. Okaýanlara kabul edişin mazmunyny we onuň duýmadan tapawudyny

sapagyň başynda düşündirmeli. Duýma predmetiň we hadysalaryň aýry-aýry häsiýetlerini şöhlelendirýär. Kabul ediş bolsa adama predmetiň, hadysanyň hilini, häsiýetiniň köptaraplylygyny bitewilikde şöhlelendirýär. Hakykat predmetleriň häsiýeti biri-birinden aýrylmazdyr. Predmetleriň, hadysalaryň adamyň analizatorlary tekliپ edilmek dürli duýmalar ýüze çykarýar. Olaryň arasynda berk baglanyşyk emele gelýär. Onuň esasynda predmetleriň bitewilikde şöhlelenmesi bolup geçýär. Ol özünden çylşyrymly hadysany düzýär. Hil taýdan bolsa duýmadan tapawutlanýar.

2. Predmetiň şekili adamlaryň kabul edşinde, aňynda dörände öz işiniň onuň

aýry-aýry häsiýetlerinden daşary adamyň geçmişdäki tejribesini, predmet baradaky bilenimi we oňa bolan gatnaşgyny alýar. Adamyň ökde tejribesine laýyklykda-apperpsiýa-adamyň predmet we hadysa barada alan bilimleri, oňa gatnaşygy şahsyýet gönükdirilmesini düzýär. Hemme kabul edişler şahsyýetiň aýratynlygy boýunça zeurulygy boýunça gyzyklanmasy duýgusy şol wagty psihiki ýagdaýyna görä döräp geçýär.

3. Esasy kabul edişin häsiýeti bolup, onuň göwrümi kabul edýär. Kabul ediş

hem duýma ýaly reflektor esasy bar. Kabul ediş hadysada biz diňe predmetiň häsiýetlerine, böleklerine biri-biri bilen gatnaşygynda üns berýäris.

4. Kabul edişin ösüşi pikirlenme bilen berk baglanyşykly. Pikirlenme kabul

ediş hadysasyna manysy häsiýet berýär. Manylyk we umumylaşdyrmak adamyň kabul edişin hili bolýar. Belli bir predmetleri hadysalary adam kabul edip häsiýeti boýunça böleklere bölünýär. Manysy we umumylaşdyrma kabul ediş uly adamda we çagada tapawutlanýar. Ol pikirlenmäniň ösüş derejesine adamyň tejribesine hem bagly bolýar. Çaga

predmetleri aýra aýrallykda kabul edip, olary toparlara goşmalydyr. Pikirlenme we ösüş hadysanyň öösmegi bilen çaganyň kabul ediş häsiýeti üýtgeýär.

5. Kabul edişin oýlap tapyjylykly häsiýeti obýektiň kabul edişine bagly bolýar. Onuň şerti bolup kabul edilýän adamyň şahsyýetiň mazmunynda kabul etmeklik ilen gyzyklanýar, tejribesi, maksady.

6. Ilýuziýa baradaky sorag kabul edişin aldanmalary. Ony onuň aýratynlygynda aýry seretmeli däl. Aldanmalar adamlarda ön bar bolan gatnaşyklarda hem ýüze çykyp bilýär.

7. Wagty we giňligi kabul etmäni kabul edişin umumy kanunalaýyklygy bilen seretmeli. Kabul edişin bu görmüşiniň esasy häsiýeti adamyň toplan tejribeligine we bilimine daýanýar. Giňligi kabul ediş ilki bilen çaganyň giňlikde edýän hereketleri bilen ýerine ýetirildi. Durmuşy tejribe wagty kabul edişi ösdürmek ilkinji basgançagy bolup durýar.

8. Bu temada esasy sorag bolup syn etme we syn etmäni ösdürmek şahsyýetiň aýratynlygy bolup durýar. Adamyň kabul edişi hemişe onuň ýerine ýetirýän işi bilen bagly bolýar. Maksada okgunly iş aktiw kabul edişi talap edýär. Işde kabul edişin ösmegi maksadaokgunlygy meýilleşdirilişi ulgamlygy ýüze çykýar.

Bap XI. Ünsün psihologiýasyny öwretmegiň nazaryýeti.

Üns-munuň özi psihiki işin şahsyýet üçin belli bir ähmiýeti /durnukly ýa-da situatiw / bolan obýekte

gönükdirilmegi we onda saklanmagydyr. Ünsüň psihologiýasy talyplara öwredilende aşakdaky aýratynlyklary göz önüne tutmaly.

Psihiki işiň gönükdirilmesi hökmünde onuň erkli ýa-da erksiz ýagdaýda öz obýektini saýlamaklyga dünüliýär. Okuwçy mugallymyň gürriň berýän zadyny diňleýän wagtynda ol aňlanylýan ýagdaýda şeýle diňlemek işini saýlaýar, onuň ünsi şeýle aňly goýlan maksada tabyn bolýar. Bu ýagdaýda okuwçynyň onuň psihiki işiniň gönükdirilmesi okuw materiýalynyň mazmuny bilen gümra bolmaklygynda we hiç bir zada ünsüni sowmaýanlygynda ýüze çykýar.

Psihiki işiň gönükdirilmesi hökmünde diňe bir işiň saýlanyp alynmagy däl-de, onuň saklanmagy we şeýle saýlap almaklygy goldamagy-da düşünilýär. Okuwçynyň bir zada ünsüni çekmekliginiň şeýle bir kyn zat daldigi ähli pedagoga mälimdir. Emma ony belli bir wagt aralygynda saklamak ýeňil bolmaýar. Onuň üçin ýörite pedagogik usullary ulanmaly bolýar.

11.1 Ünsüň fiziologik esaslary.

Üns belli bir nerw merkezleriniň oýanmasy, beýlekileriniň tormazlanmasy bilen baglanyşykly bolup, olar subýekt üçin ähmiýetli gyjyndyrjylary ýüze çykarmaga, ýagny psihiki işiň gönükdirilmesini üpjün edýärler. Şeýle gönükdirilmäniň ýönekeý görnüşi oriýenirleji refleksdir. Her bir täze döreýän gyjyndyрма, eger-de ol ýeterlik intensiwlikde bolsa, degişli oýanma döredip, ol bolsa I.P. Pawlowyň “bu näme” diýip atlandyran refleksinde ýüze çykýar. Bu ünsüň ýönekeý görnüşleriniň fiziologik esasadyr.

Ünsüň fiziologik esaslaryna düşünmekde I.P. Pawlowyň açan nerw prosesleriniň induksiýa kanuny örän möhümdir. Bu kanuna görä, kelle-beýniniň gabagynyň bir oblastynda döreýän oýanmalar, onuň beýleki oblastlarynda tormozlanma

döredip bilýär. Tersine,gabygyň bir böleginiň tormazlanmasy onuň beýleki böleklerinde oýanma döredýär.Her bir pursatda kelle beýniniň gabygynda oýanma döretmek üçin has amatly,optimal şertleri bolan belli bir güýçli oýanyş ojagy bolýar.”Eger-de kelle çanagyň üstünden parran seredip bolýan bolsa, eger-de ýarym şarlaryň optimal oýanyşly ýerleri ýagtylýan bolsa,biz pikirlenýän aňly adamyň ýarym şarlarynda formasy we göwrümi boýunças üznüksiz uýýtgeýän gutarnykly takyk konfigurasiýa bolmadyk ýagtylyk nokady , onuň töwereginde bolsa kölege bilen örtülen giňişligi görerdik” diýip,I.P.Pawlow ýazypdy.

Ünsüň fiziologik esaslaryny aýdyňlaşdyrmakda A.A.Uhtomskiý tarapyndan teklip edilen dominanata prinsipe-de uly ähmiýete eýedir.Bu principe görä, beýnide hemişe oýanmanyň agalyk ediji ojagy bolup, ol bu wagtda beýnä barýan oýanmalary özüne çekýär,we şol mynasybetli has-da güýçlenýär. Şeýle ojagyň döremeginde diňe bir şu pursatda gyjyndyryjynyň güýji däl-de,eýsem nerw sistemanyň öňki täsirler bilen döredilen içki ýagdaýy,beýnide geçen tejribelerde torç edilen nerw ýollaryň baglanyşyklaryň bolmaklygy,berkidilmekligi uly rol oýnaýar.

Nerw sistemanyň işiň häsiýeti onda agdyklyk edýän dominirleýji ojagyň barlygy bilen kesgitlenýär.Psihologik nukdaý nazardan bu ünsüň şu pursatda belli bir gyjyndyryjylara gönükdirilip,beýlekilerden sowulýanlygyny aňladýar.

11.2. Ünsüň görnüşleri.

Erksiz üns.Psihiki işiň gönükdirilmesi we jemlenmegi erksiz häsiýetde hem bolup biler,bu ýagdaýda biz öz önümizde ünsli bolmak barada maksat goýmaýarys.Ünsüň bu görnüşinde iş adamy özüniň gyzylylygy ýa-da duýdansyzlygy boýunça özüne çekýär. Adam ygtyýarsyz

özüne təsir edýän predmetleriň ,hadysalaryň alnyp barylýan işiň täsirine düşýär.Radiodan tanyş we ýakymly sazy eşidip biz ygtyýarsyz işden ünsümüzizi sowup,oňa gulak asýarys.

Emma ünsüň gönükdirilmesi we jemlenmesi erkli häsiýetde hem bolýar,bu ýagdaýda biz ol ýa-da beýleki işi ýerine ýetirmelidigini bilip,onuň amala aşyrylmagyny öňde goýlan maksadyň we gelnen netijäniň esasynda gazanýarys.Şeýle ýagdaýda ýerine ýetirilýän işe ünsli Çemeleşmekligi biz öz öňümüzde maksat edip goýýarys.Meselem,okuwçy aňly we erkli ýagdaýda sapaga taýýarlanmaga başlap, hut şu ýumşy öz öňünde goýýar.Onuň gönükdirilmegi we jemlenmegi bu ýagdaýda erkli häsiýetde bolýar.

Erksiz ünsi döredýän sebäpleriň ikinjisi kategoriýasyna daşky gyjyndyryjylaryň adamyň içki ýagdaýyna ,ilki bilen onuň isleglerine gabat gelmekligi degişlidir. Biz aç bolanymyzda iýmite dahyly bolan islendik gyjyndyryjy –iýmít baradaky gürrüň,goňşy otagda tarelkanyň sesi,tagamly ys –biziň ünsümüzizi erksiz ýagdaýda özüne çekýär.Dok,üstesine-de başga bir zat bilen meşgul adam olary duýmaýar.Fiziologik nukdaýdan bu zatlaryň sebäbi ýokarda görkezilen Uhtomskiý tarapyndan tekliپ edilen dominanta prinsipi boýunça düşündirilýär.

Ünsi döretmegiň we saklamagyň ýene-de bir kategoriýasyna kabul edilýän obýektler we alnyp barylýan iş bilen baglanyşykly duýgular degişlidir.Ol ýa-da beýleki duýgy döredýän islendik gyjyndyryjynyň ünsi özüne çekýänligi mälimdir. Sebäpleriň bu kategoriýasyna höwesli ilkinji alamaty bolýan – gyzyklylyk we özüne çekijilik girýär.

Ünsi döredýän içki sebäplere mundan başga-da öňki tejribäniň täsiri,şol sanda bizde bar bolan bilimleriň,düşünjeleriň şeýle hem endikleriň täsiri ünsüň guramaçylygy üçin aýratyn ähmiýete eýedir.Meselem, okuwçy

üçin kitap bilen işlemäge başlamaklygyň nähili kyndygy hemmä mälimdir. Emma ol kem-kemden işe girişýär, üns indi bölünmeýär we onuň üçin ýazuw stoluň başyna gçip, adaty boýunça kitaby sahypalap başlamaga hiç hili kynçylyk dörmeyär. Mekdep şertlerinde okuw prosesiniň umumy guramaçylygy, klasdaky düzgün, tertibi saklamak, belli bir endikleri döredip, okuwçynyň ünsüni saklamaklyga köp derejede ýardam dýär. Iş ýriniň dogry abzallaşdyrylmagy, sapaklaryň takyk gündliginiň bolmagy, işd arassaçylygy we tämizligi talap etmek – bularyň ählisi okuwçynyň ünsüniň guralmagy üçin uly ähmiýete eýedir.

Ünsi çekmekde belli bir lezzete garaşmaklyk uly rol oýnaýar. Okuwçynyň mugallymyň näme düşündirjekligini belli ber derejede bilmekligi materialyň uly üns bilen kabul edilmegine kömek edýär. Garaşmaklyk kähallatlarda biziň beýleki ýagdaýlarda üns bermeýän zatlarymyza-da kabul etmekligimizi üpjün edýär.

11.3. Erkli üns

Ünsüň bu görnüşi erksiz ünsden özüniň ýörite karara gelmek we aňlanylan maksatlar goýmak esasynda obýektlere gönükdirilýänligi bilen tapawutlanýar. Eger-de erksiz ünsde iş bizi öz-özünden gyzyklandyran, özüne çekýän bolsa, ünsüň bu görnüsünde biz işi ünsli ýerine ýetirmekligi aňlanylan maksat edip goýýarys, kynçylygy ýňip geçýäris, erkli hereketler esasynda başga ähli zatlardan ünsümizi sowup, onuň hut şol obýektde jemlenmegini gazanýarys. Hut maksat goýmak, ygtyýarly hereketler erkli ünsüň esasy mazmunyny düzýär./ şonuň üçin-de “erkli” sözi “erk” düşünjesinden gelip çykýar.

Erkli üns biziň erkimiziň ýüze çykyşydyr. Haýsy-da bolsa bir işi ýerine ýetirmekligi göz önünde tutup, biz ony edil şu

pursatda käbir taraplary gyzyklandyrmasa-da ünsümizi aňly oňa gönükdirip amala aşyryarys.

Erkli üns erksiz ünsden gelip çykýar.

11.4 Erkden soňky üns

Erkli ünsden başga-da ýene-de bir görnüşi bolup,ol edil erkli üns kimin maksada gönükdirilen häsiýetde bolup,ýöne hemişelik erkli güýç sarp edişi talap etmeýär.Arifmetik mysaly çözyän okuwçyny göz önüne getireliň .Ilki bada mysal ony düybünden gyzyklandyрмаýar.Ol ony zerur bolanlygy üçin işleýär. Mysal kyn bolup ,ilki onuň çözülişi aýdyň bolmaýar.,okuwçy yzly-yzyna ünsüni sowýar: kä äpişgä seredýär,,käte koridordaky sese gulsk asýar,käte bolsa ruçka bilen manysyz ýagdaýda kagyzy çyzyşdyrýar.Özüni mysala dolanyp gelmeklige mejbur edýär. Ynha mysal çözüp başlaýar,ol kem-kemden has düşnükli bolup ugraýar.Ol kyn-da bolsa,çözmekligi mümkin mysala öwrülýär.Okuwçy kem-kemden onuň bilen gümra bolup,ünsüni gapdala sowmaklygyny bes edýär. Mysal onuň üçin gyzykly zada öwrülýär. Üns erklikden erkden soňky ünse öwrülýär.

Ünsüň bu görnüşiniň biziň durmuşymyz ,pedagogik proses üçin aýratyn ähmiýetlidir.Ünsi hemişe erkli güýç sarp etmek arkaly saklamak adamy ýadadýar. Şonuň üçin-de tejribeli pedagog ünsi döredip,soňra okuwçylary okuw materialynyň mazmuny boýunça gyzyklandyrmaga höweslidir.

Bap XII. Ýadyň öwrenilişinde psihologiýany okatmagyň usulyýeti

Zat baradaky tema geçilende göz önünde tutumaly 2 tarapy bar - mazmun tarapy we hadysalary: ýatda saklama,

ýatda dikletme we adamyň kabul edýän, pikir edýän, duýýan zatlaryny ýada ornaşdyrylyşy. Okaýanlara ýadyň aňlaýjylyk işinde ýa-da adamlaryň biri-biri bilen aragatnaşygynda tutýan ornuny açyp görkezmeli. Duýma aňlamak düşünmek bilip bilmezdi eger adamda ýatda saklaýjylyk ukyby bolmadyk bolsa. Şahsyýetiň kemala gelmeginde işi ýat esasy orunlaryň birini eýeleýär. Ýadyň üsti bilen şahsyýetiň köp häsiýetleri türgenleşigiň kömegi bilen berkeýär. Okaýanlara täze ýat bilen baglylygy geçirilen barlaglary hem düşündirmeli, psihologlar, biologlar, fiziologlar, bihimikler we beýlekiler. Bu barlaglar ýatda galmada diňe beýni gabygy gatnaşman, eýsem beýniniň gabak asty, bölekleriň gatnaşýandygy belläp geçdi. Barlaglar esasynda adamlaryň 2 görnüşini ýat bardygy ýüze çykaryldy: gysga wagtlaýyn we uzak wagtlaýyn ýat. Bu 2-niň esasynda hem nerw öýjükleri-nerw ulgamynyň dürli birikmesi bolýar. Ýadyň hadysalary öwrenilende okaýanlaryň ünsüni aşakdaky zyzgiderliligi boýunça çekmeli:

1. Ýadyň kanunalaýyklygyna düşünmeli, onuň esasy fizologik mehanizmi bilmeli, ýagny uly beýniniň uly ýarymşarlarynyň ýatda saklananda ýat tutulanda we täzedan dikeldilende bolup geçýän nerw hadysalary bilmeli.

2. Ýat tutmak hadysasy seljerilende onuň gurnalyşyny we şertini derňemeli.

Ýat tutmanyň esasy şerti kabul edilýän obýektleriň arasyndaky baglanyşyk. Bu baglylyk daşky görnüşleri boýunça ýüze çykyp biler. Meselem: alfawitde harplylygyň zyzgiderliligi we içki aýartynlygy boýunça Meselem: sebäp we yzarlama. Esasy belläp geçmeli zatlaryň biri hem ýat saklamakda baglanyşygyň 2-nji görnüşini esasy orny eýeleýär. Manyly ýat tutma. Ýat tutmada esasy orny gönükdirme eýeleýär-adamyň öz önünde goýan maksadyna laýyklykda. Maksadaokgunly ýat tutma dürli

işiň esasy şerti bolup durýar. Geljekki mugallymlar çagalardan ýat tutmanyň uzak wagtlaýyny ösdürmeli.

3. Okaýalaryň ünsüni ýatda saklamanyň beýniniň psihiki hadysalar bilen baglanyşygyny çekmeli: kabul ediş, hyýal, pikirlenme, erk, duýgy, gyzyklanma we şahsyýetiň mätäçligi.

4. Ýatda saklama hadysany adamyň ýatda saklaýşy ulgamynyň

seljermesiniň aktiw derňeýji hökmünde seretmeli. Okaýanlaryň ünsüne ýatda saklaýan naglumatyny häsiýetine görä bahalandyrmaly. Ýatda saklamanyň mazmuny düşündirilende mugallym okaýanlara ýatdan çykarmanyň sebäplerini düşündirmeli. Retroaktiw togtama köplenç wagt aralygynda işiň dowamynda togtama ýüze çykýar. Bu meňzeş maglumat ýatda saklananda ýa-da adam uly güýç talap edýän işi ýerine ýetirende bolup geçýär. Öňki ýatda saklanan maglumata soňky ýatda saklanýan maglumatyň zyýany ýetmezligi üçin öňki maglumaty deňeşdirilende tapawudyny tapmak görmüşinde ýatda saklamany. Mekdep sapaklaryň tertibi düzülende kyn we aňsat predmetleri orun çalyşmak hökmünde goýmaly. Gaýtalanmany ýatda saklamanyň bir görnüşi hökmünde onu dogry gurnamaly. Gaýtalamada okuwçy ýatda sakladýan maglumatyň täze taraplaryny açyp çuňňur öwrenmeli täze baglanyşygy ýüze çykarmaly. Gaýtalamak okuwçynyň aktiw işi bolmaly.

Ýada ornaşdyrmak. Bu täze maglumaty psihikada bar bolan öňki mazmun bilen baglanyşdyrmakdyr. Haýsydyr bir maglumat ýörite maksat boýunça aňa ornaşdyrylanda, ol özüniň asyl mazmunyna golaýlygyna laýyklykda sözme-söz, tekste golaý we manyly ýatlamak ýaly häsiýetde bolýar. Sözme-söz ýat tutmak maglumatyň birnäçe gezek gaýtalanmagyna daýanýan bolsa, tekste golaý usulda gaýtadan dikeltmekde käbir sözler çalşyrylyp, ýa-da goýberilip, ýatda tekstiň logiki

subutnamasy, esasy söz ätiýajy we grammatikasy saklanýar. Manly ýat tutulyşda mazmunyň kanunalaýyk baglanşyklary aňa ornaşdyrylýar.

5. Ýatda dikeltmä we ýatda saklamanyň netijesi hökmünde seretmelidir.

Ýatda dikeltmäniň dolylygy we takyklygy kabul edişni gurnalyşyna bagly bolýar. Okaýanlaryň ünsli ýatda dikeldilmäniň 3 basgançagyny çekmeli:

- a) Tanama
- b) Ýatlama
- c) Ýada salma

Ýat hadysasy seredilende onuň mazmun seljerilişini geçmeli:

Her bir adamyň ýadynyň mazmuny öň kabul edilen predmetleriň keşbi

we geografiýasy bolup durýar. Geografiýanyň tebigaty-bu temada esasy sorag bolup durýar. Geografiýanyň kemala geliş hadysasy baradaky bilim diňe ýadyň mazmunyny düşünmekde wajypdygy ol amaly ýetirişde hem wajyp bolup durýar.

Bap XIII. Pikirlenmäniň we hyýalyň öwrediliş usullary

Pikirlenme hadysasy öwredilende okaýanlaryň ünsüni şu aşakdakylara çekmeli:

1. Adamyň aňlaýjylyk işi duýma we kabul edişden başlap, ýat we hyýal

ýaly adamlara hadysalar, predmetler barada doly bilim bermeyär. Pikirlenme hadysasy predmetleriň, hadysalaryň kanunalaýyklyklaryny, gatnaşygyny, baglanyşygyny açyp zatlaryň, hadysalaryň manysynyň düşünmäge adama kömek berýär. Adamyň kabul ediş esasynda we arkaly alynýan bilimini pikirlenme arkaly seljerilýär. Bu bilimleri hakykatda gündelik durmuşda adam tejribelik işinde ullanyar.

2. Pikirlenme hadysasynyň esasyňy seljerip, onuň aýratynlygyny açyp

görkezmäge hökmany bolup durýar. Aňlaýjylyk pikirlenmäniň hadysasy hökmünde diňe sözleşiş bilen ýüze çykyp bilýär. Oýlanma hadysasynyň toparlaýyn hadysalary dil belpisiz görnüşini ýitirýär. Ol görnüş söz bolup durýar 2-nji signal sistemasy. Adamyň her bir aýtýan sözleri predmetleriň hadysalaryň manysyny aňladyp pikirlenmäniň belli bir topara degişli predmetleriň manysyny şöhlendirýär. Adam söz bilen gatnaşykly baglylygy belleýär.

3. Wajyp zatlaryň biri hem okaýanlaryň pikirlenmäniň aýratynlygy

aňlaýjylaryň gatnaşmagy bilen düşünmekdir. Aňlaýjylygyň gatnaşmagy pikirlenme hadysasy adamyň işiniň kabul edýän predmetleriň hadysalaryň we topary bolup durýandygyny düşünmelidir. Umumy zatlaryň baglanyşygy adamlara düşünmäge, onuň edýän zatlary hem esasy bolup durýar. Hadysanyň sebäbi bolup, onuň ýetirjek ahyrky derejesini aýdyp bilýäris, sebäbini düşünmek bilmek. Meselem: dektant ýazýan çaga her gezek ýalňyşy goýberse, onuň haýsy düzgünnama many özeleşdirip bilmedigini bilýäris. Pikirlenmeden umumy okuw geçilende esasy ünsi mesele ýagdaýyň ýumuş ýagdaýa geçiş aýratynlyklaryny düşündirmeli. Meseläniň nämeden ybaratdygyny doly we anyk aňlamak zerurdyr. Mesele

çözmekdäki üstünlük ozaly bilen meseläniň dogry goýluşyna baglydyr. Meseläni dogry goýmak, meseläniň çözülmegine tarap ýola birinji ädim ätmek diýmekdir. Meseläni aňlamagyň yzy bilen, meseläni çözmek prosesi gelýär. Galan çaklamalaryň soňky barlagy meseläni çözmegiň zerur döwrüdür. Şu döwürde käte haýsydyr bir täze maglumaty almak meselesiniň şertlerini goşmaça takyklamak, doly anyklamak, meseläni täzeden kemala getirmek zerurlyklary hem ýüze çykarylýar. Mesele ýagdaýyň ýumuş ýagdaýa geçişini ýörite shemalar bilen düşündirilende talylara täsiri güýçli bolýar.

Okatmagyň maksatnamasynda ýumuşy takyk-tejribä we okuwa bölünýär.

Ý U M U Ş	
Takyk -tejribe	Okuw
Ugry	
Şahsy we takyk netijäni almak üçin	Okuw ýagadýynyň elementiniň umumy prinsipini açmak üçin
Bilimi we başarnygy özleşdirmek	
Şahsy ýagdaýda ullanylýan görnüşinde bolup geçýär; Tejribe ýumuşlary çözmegiň üsti bilen	Takyk ýagdaýda aýratyn ullanmak. Ýumuşyň çözlüşiniň önümi bolup bilimiň we başarnygyň takyk ýumuşda ullanylyş aýratynlygy çykyş edýär.

Takyk – tejribe ýumuşy durmuşy mazmuna eýe; onuň çözlüşi durmuşy ähmiýetli şertli netijä getrýär. Bu ýumuşyň jogaby takyk ýumuş ýagdaýy çözmegi talap edýär.

Mundan başgada pikirlenmäniň psihologiýasynyň amaly sapagynda talyplar bilen ýünekeý test geçireniňde olaryň ýatda galyjylyk derejesi ýokary bolýar.

Mysal üçin:

Pikirlenme tutumynyň geçişiniň tizligini ölçemek.

Pikirlenme tutumynyň geçişiniň tizligini ölçemek üçin sekunder we 2 sany, hersi on sözden ybarat hatar gerekdir.

Barlanylýana sözlerde goýberilen harplary ýazmaklygy teklipl edilýär.

Barlagçy sekunderiň kömegi bilen her söze we umumy işe sarp edilen wagty ölçemeli

a-aç	k-t-p
e-ik	d-ň-z
s-ka	d-r-a
s-da	b-l-t
s-w	ý-g-ş
a-an	ş-h-e
a-yk	g-z-l
r-ňk	ç-r-k
b-rk	ç-ş-e
s-ry	k-g-z

Ýumuşyň jogaplary

agaç	kitap
erik	deňiz
saka	derýa
sada	bulut
suw	ýagyş
aman	şöhle
açyk	gyzyl
reňk	çörek
berk	çeşme
sary	kagyz

Netijesi aşakdaky ýaly beýan edilýär:

- Hataryň belgisi
- Şol htaryň sözlerine sarp edilen wagt
- Barlanylýanyň kynçylyk çeken sözi

Her bir hatar üçin grafik düzülýär we onda sözlerde ýetmeýän harplary ýazmaklyga sarp edilen wagt şöhlelendirilýär.

Düşünjeleri aradan aýyrmak başarnygyny ölçemek

Ýumuň sesli dykgata ýetirilýär: 5 sany söz aýdylýar, olaryň 4-si düşünjesi boýunça umumy, 1-si ol düşünjä gabat gelmeýär.

Şol sözi tapmaly we belgilemeli. Soňra indiki 5 söz aýdylýar we ş.m.

Ýumuň 15 gezek gaýtalanylýar.

Ýumuş:

1. Berdi, Aşyr, Geldi, Mekan, Ataýew
2. Alma, erik, alça, kök, şetdaly
3. Üstünlik, şowsuzlyk, rahatlyk, utuş, şöhrat
4. Sekund, sagat, ýyl, agşam, hepde
5. Uçar, gämi, tehnika, otly, dikuçar
6. Çuň, pes, ýagty, beýik, ajy
7. Tiz, çalt, yzygider, howlukmaç, çakgan
8. Sazak, gandym, ojar, çäge, çomuç
9. Futbol, woleýbol, hokkey, ýüzmek, basketbol

10.Galam, ručka, depder, syýa, flomaster

Görkezme: Men 5 sany söz okaýaryn, olaryň 4-si mazmuny boýunça meňzeş, 1-i bolsa olara degişli däl ýa-da az derejede degişli.Siz şol sözi tapýarsyňyz we belgileýärsiňiz.

Meselem, 5 sany söz okýaryn: kerpiç, daş, paçyk, hek, jaý. Birinji 4 söz manysy boýunça meňzeş, ýagny gurluşyk materialy, jaý bolsa olara degişli däl.Şeýlelikde, siz №1-jaý ýazmaly.

Soňra men ikinji topary okaýaryn we ş.m.

Pikirlenmäge we ýazmaga hersine 10 sekund wagt berilýär.

Tamamlanandan soňra “duruň” komandasy berilýär.

Baha şertli ballarda berilýär:

Ballarda bahasy	9	8	7	6	5	4	3
2 1							

Dogry jogaplaryň sany	10	9	8	7	6	5	4	3
1-2								

**Bap XIV. Kontekstleýin okatmak ulgamynda umumy
sapaklaryň görnüşleri dogrusynda**

Ünsüň häsiýetiniň esasy ýerine ýetirýän wezipesi ýokary okuw mekdeplerinde leksiýa okatmak okuw sapaklaryň esasy görnüşi bolup durýar. Ünsi okatmak hemişe tejribeli we taglymat taýýarlykly alymlara berilýär. Professor, dosentler, doktorlar we ylmyň kandidantlary.

Näme üçin ýokary okuw mekdeplerde umumy okuwlara esasy orun berilýär? Sebäbi mekdepden tapawutlylykda talyplar bilni demokratik ýollary bilen alyp okaýşyň döredijilik gözleginde kitap bilen özbaşdak işlemek esasynda leksiýa olara dogry özbaşdak işiň ýol saýlap almaga kömek berýär. Leksiýanyň 1-nji ýerine ýetirýän funksiýasy maglumat berijiligi umumy sapak talyba esasy okuw derslerinde ylmyň öňe gidişliklerini esasy meselelerini we ylmynda edilen açyşlary, edilmeden açyşlary aýyp görkezýär. Lektor diňleýjileri gyzyklandyrmak bilen çäklenmän, ol talyplara berýän maglumatlaryny emosional gyzyklandyryjy berilýän taglymata özboluşly öwürşüni berip talyplaryň ünsüni özünde jemlemeli? Şol sebäpli hem leksiýada berilýän maglumata “tanyşdyryjy” hökmünde seretmän talyp üçin ylmy maglumaty almaklyga gyzyklanma döredýän talyp lektoryň aýdan temasyny duýup, özi edebiyat alyp okar ýaly kabul etmeli. Umumy sapak bermegiň 1-nji funksiýasy gönükdirme leksiýa ylmy edebiyatlara ugrukdyryp taglymat pikirleri haýsy işler, haýsy alymlar bilen işlenendigi durmuşy mätäsligiň kanagatlandyryşy barada düşünje almaga talyplara kömek berýär. Lektoryň berýän edebiyat sanawy bilen gözükdiriji bolup durýar.

Umumy okuwlaryň 3-nji ýerine ýetirýän funksiýasy-düşündirmek. Ol mugallymyň düşündirýän taglymatynyň ýa-da gipotizasynyň ylmy dilde düşnükli bolar ýaly düşündirmeli. Düşündirme esasynda talyplaryň düşüniş bilmeýän käbir taglymatlaryny häsiýetli aýratynlygy boýunça düşündirmek.

Umumy okuwlaryň 4-nji ýerine ýetirýän funksiýasy-ynandyryjy. Ol ilki bilen lektoryň subutnamalary getirmegi bilen düşündirýär. Ýönekeýje hakykaty düşündirende hem lektor, olaryň gerekdigi, wajyplygy barada düşündirmeli. Talyplar aýdylanlara ynanyrlar. Ýöne bu olaryň urylandygyny aňladýan däldir. Şol sebäpli hem olary ynandyrmak üçin subutnama getirip, aýdylanlaryň dogrydygyny görkezmeli. Başgaça aýdaňda ynandyran leksiýa bu subutnama edilýän leksiýa. Barlaglaryň görkezmelerine görä subutnama getirilýän leksiýalar iň gowy leksiýa hasaplanýar. Diňleýjileriň pikirçe iň gowy leksiýa bu gyzykly, öwrediji manyly, teoriýada, tejribede ulanylyp bolýjak maglumaty berýän leksiýadyr. Şeýle hem leksiýa logiki maglumat beriji we durmuş bilen baglylygy bolsa täsirli bolýar. Lektoryň aýdýan sözleriň subutnamasy bolup, hakyky faktlar çykyş edýär. Faktlaryň subutnama etmek psihologiýa sapagy okadylanda uly orna eýe bolýar. Lektor diňleýjilere geçirilen tejribeler esasynda alnana netijeleri subutnama edip görkezmeli. Logiki subutnama-bu bir pikir iň beýleki pikire daýanyp pikir ýöretmelidir. Lektor leksiýa okanda logiki yzygiderligi ýitirmeli däldir. Ýöne ynandyрма leksiýanyň bir ýetmänçiligi hem taglymat düşündiriliş bilen durmuşy wakalaryň deň gelmezligidir.

Umumy 5-nji funksiýa-gyzyklanmany ösdürýän, duýgulara täsir edýän görnüşi duýup atlandyrsak hem bolýar. Sebäbi leksiýa diňe wajyp we gerek maglumatlary talyplara bermek bilen çäklenmän, olary öz pikirini döredip, talyplaryň psihologiýa ylmy bilen has işjeň gyzyklanar ýaly şert döredýär. Beýle diýildigi lektor leksiýa wagty talyplary deňişmeler we anigdotlar bilen gyzyklandyrmaly däldir. Gyzyklanma döredýän leksiýa pikir iň çuňlugyny, ylmy pikirleriň syrларыny açyp görkezmeli.

Bap XV. Psihologiýada talyplaryň, individual aýratynlygy.

Individual ösüş – munuň özi özboluşly, ýeke – tāk bitewi ösüşdir, şahsyýetiň fizialogik, pishalogik hem sosial taýdan ösüşiniň jemlenmesidir. Her bir ynsan balasynyn özüniň häsiýetli aýratynlygy bolup, şol aýratynlyklar onuň beden taýdan gurluşynyň, kelle beýnisiniň, nerw sistemasynyň ösüşi bilen baglylykda ýüze çykyp başlaýar. B. Basarowyň belleýşi ýaly, her bir şahsyýetiň özüne mahsus bolan, ony beýleki adamlardan tapawutlandyrýan haýsydyr bir aýratynlygy bolýar, şol aýratynlyk hem köplenç “ individuallyk “ sözi arkaly aňladylýar, “ Ýöne käbir adamlaryň individuallygy has aýdyň, ýiti ýüze çykyp, käbir adamlaryňky bolsa çala göze ilýär “, ol intellektual, emosional, erk sferasynda ýüze çykýar : şahsyýetde aklyň originallygy, duýgularyň özboluşlylygy, erkliligi, hereketleriň hem özüni alyp barşyň aýratynlygy bolýar.¹⁾

Şol bir klasda okaýan hamme okuwçyda akyl ýetiriş başarnyklary meňzeş, deň derejede diýip aýtmak bolmaz. Olaryň biri okuw materialyny özbaşdak özleşdirip bilýän bolsa, beýleki biri şol mateialy özleşdirjek bolanda mugallymyň ýa başga biriniň kömegine mätäç bolýar. Bir okuwçy mugallymyň berýän gürrüňini üns berip diňlese, beýlekibiriniň bar ünsi başga ýerde bolýar. Biri köpçülik işine işjeň gatnaşsa, biri ondan çetde durýar. Bir okuwçy edepli bolsa , beýlekisi maşgalada, mekdepde, köpçülik yerlerinde özüni medeniýetli alyp, barmagy başarmaýar. Edil şonuň ýaly hem aýry – aýry okuwçylar haýsydyr bir okuw prelmnetini öwrenmäge ukypsyz bolýar. Kabirleri onuň tersine, ýiti tebigy zehinli bolup çykýar. Käbir okuwçynyň göreşi, eşiđişi aýratyn üns berilmegini talap

edýär. Ýene biriöz adynaýdylýan tankydy belligi örän ýokuş görýär. Gepiň keltesi, şol bir ýaşdaky okuwçylar öz ýaşytdaşlary bilen bir klasda okaýandyklaryna, şol bir mazmunly okuw materiallaryny öwrenýändiklerine garamazdan, olaryň hersi özboluşly bir dünýä, indiiduallyk. Belli türkmen alymy Eziz Derýaýewiň aýdyşy ýaly : “ Näçe adam bir bolsa şonça hem bir – birine meňzemeýän şahsyýet, onuň gaýtalanmaýan içki dünýäsi bar ⁽²⁾ . Bu tebigy ýagdaýdyr. Ol okuwçylaryň indiidual aýratynlygyny mazaly öwrenmegi hem okuw – terbiýeçilik işinde şondan ugur almagy talap edýär. Hut şu babatda makullyklarly netijelere eýe bolýan pedagoglar az däl. Aýratyn hyjuw bilen zähmet çekýän ussat pedagoglar okatmagyň differensirlenen usulyndan peýdalanyp, gowşagrak okaýanlaryny ortaça okaýanlaryň, ortaça okaýanlary bolsa güýçlüleriniň hataryna gosmagyň aladasyny edip, dürli – dürli iş usullaryndan peýdalanýarlar. Özbaşdak ýerine ýetirilýän ýumushlaryň häsiýetini okuwçylaryň mümkinçiliklerine kybap edip alyp barmagy, kartoçkalardan we beýleki serişdelerden ýerlikli peýdalanmagy, sapaklaryna gowşak ýetişýänleri ökderäklere berkidip, birek – birege kömek bermegi ýola goýmagy başaýarlar. Aýry – aýry okuwçylary predmet kružoklaryna, fakultatiwlere gatnaşdyýarlar. Bu şeýle hem bolmaly, gunki pedagog üçin ýaş nesliň hersine jemgyýetdäki mynasyp orunlaryny tapyp bermekden ýokarda durýan maksat – matlamam, wagtam ýokdur.

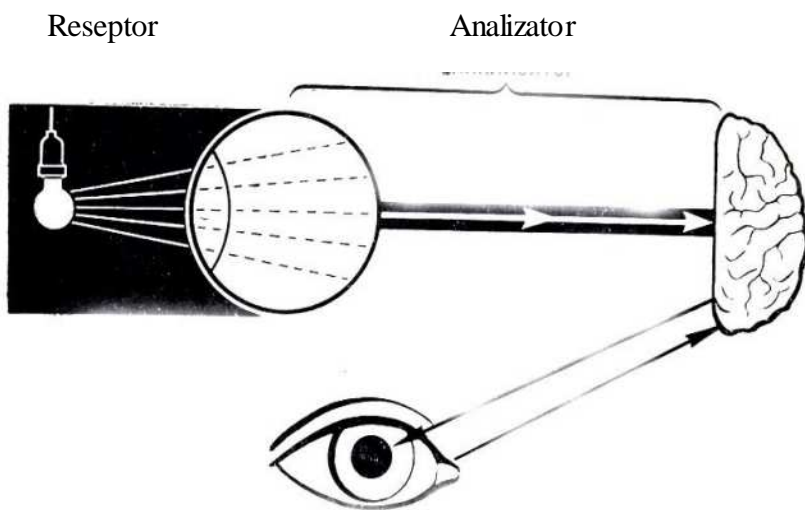
Şu ýerde ýüzümiziň ugruna, fiziologiýa we psihologiýa ylymlarynyň netijelerine salgylanyp, ir sagat 9 – dan 13 – e çenli okuwçylaryň işjeňliginiň ýokary bolýanlygyny, hut şol bir sapagyň gidişinde – de uzak wagty, tartgynly birmeňzeş äheňde geçirilýän okuw işiniň ýadawlygyň aralaşmagyna getirýänligini hem belläp bileris.

Bu ýagdaý diňe bir başlangyç klas okuwçylarına ýa ondan soňky klaslarda okaýanlary däl hünärment mekdepleri we ýokary okuw jaýlarynyň, talypalary üçin hem häsiýetlidir. Şoňa görä sapakda, leksiýada, okuw işleriniň beýleki formalarynda iş usulyny şol ýagdaýlara laýyk edip alyp barmagyň zerarlygy häli -şindi ýüze çykyp durýar.

Eýsem okuwçylaryň individual aýratynlygy nähili ýollar bilen aýyl-saýyl edilýär? Bu barada pedagogikanyň deňişli bölümlerinde giden gürrüň ediljekligi çin şu ýerde şol usullaryň atlaryny agzap geçmek bilen çäklenýäris: izigiderli hem meksada gönükdirilip geçirilýän pedagogik gözegçilik; toparlaýyn ýa ikiçäk bolup ýürekdeşlik bilen edilýän söhbetdeşlik : özbaşdak tabşyrylýan ýumuşlaryň netijesini barlamak we analiz etmek; klasdan daşary berilýä tabşyryklaryň näderejede ýerne ýetirilýänligini öwretmek; ata-eneler bilen pikir alyşyp maslahatlaşyp durmak: her bir okuwçynyň predmek krşoklaryny fakultativ okuwlyrynda bitirýän işlerini hasaba almak; okuw çylaryň mertebesini belent tutup şhsyýetine sarpa goýmak; sapakda okuwdan, beýleki wagtlarda özlerni alyp barylşlaryna, köpçülik işlerine, zähmetini ndürli görmüşleri bilen gyzyklanyşlaryna syn etmek; pikirleniş işine, görüş hem eşidiş ukubyna, saglyk ýagdaýyna, saglyk ýagdaýyna üns bermek we ş.m.

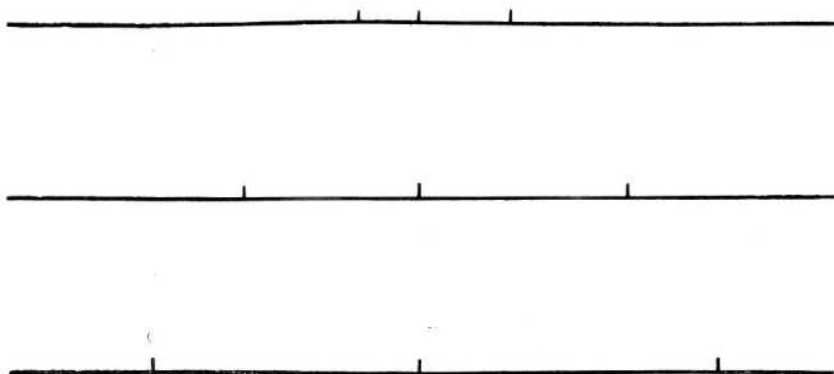
Pedagog şahsýetiň kemala geliş aýratynlyklaryny töwerekleýin öwrenip, her kesin özboluşly individualygyny nazra alyp, okuw- terbiýeçilik işini şu günki günü talaplyna laýyk edip ýola goýmagy başarsa, onuň sarpasy belent, abraýy ýokary bolar.

Bap XVI. Dürli şekilleri ullanmagyň usulyýeti

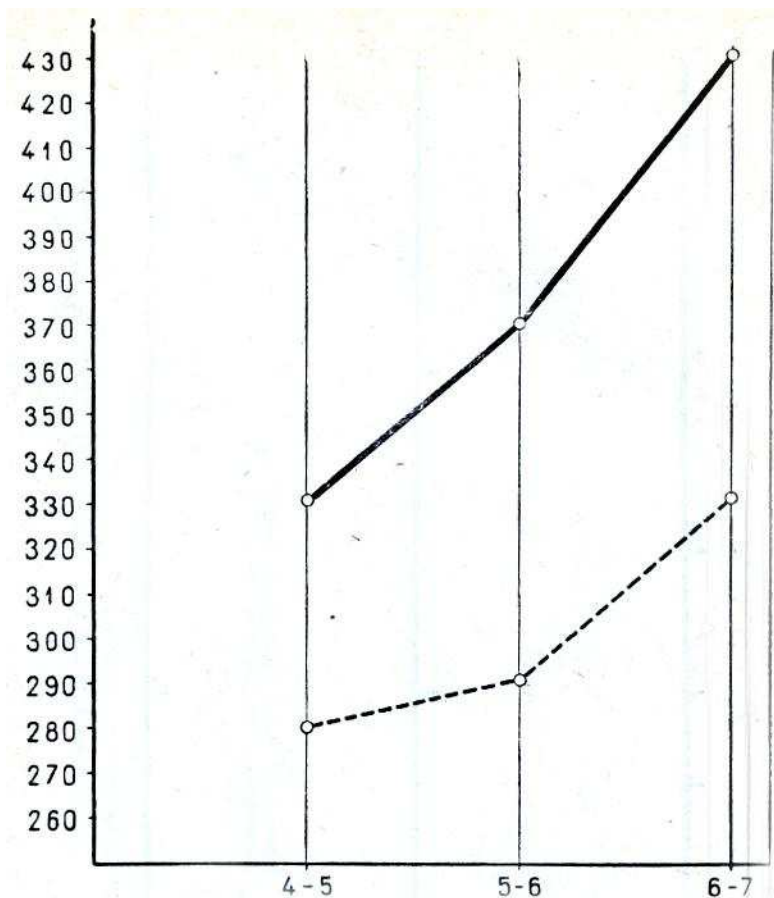

Jogap reaksiýa

Surat 1. Analizatoryň we duýma hadysalaryny döredýän gurluşyň shemasy

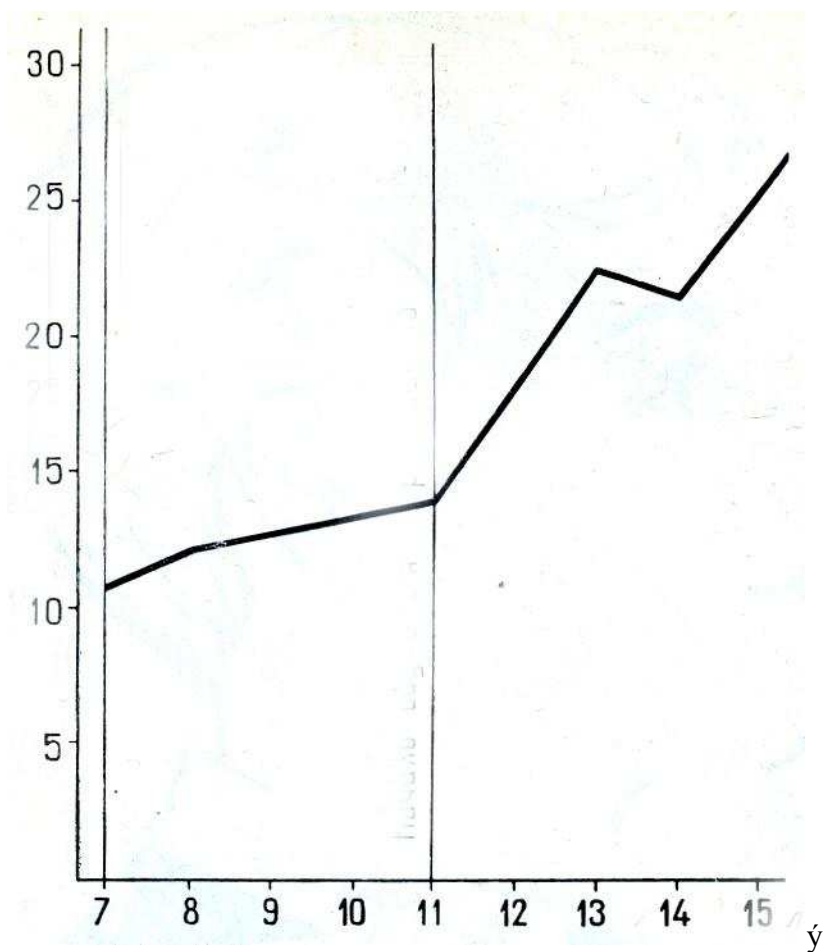

**Surat 2. Bu göni çyzyklaryň her bir kesimi özara deňmi
(tapawutlandyryjy duýgurlylygyň bosagasy)**

Ýaş aýratynlyklaryň toparlary

Surat 3. Şertlere garaşlylykda mekdebe çenli ýaşly çagalarda görüş ýitilginiň üýtgemeleri: üzülýän çyzyklar- adaty şertlerde görüş ýitilginiň üýtgemeleri, göni çyzyk- oýun ýagdaýynda.

aş

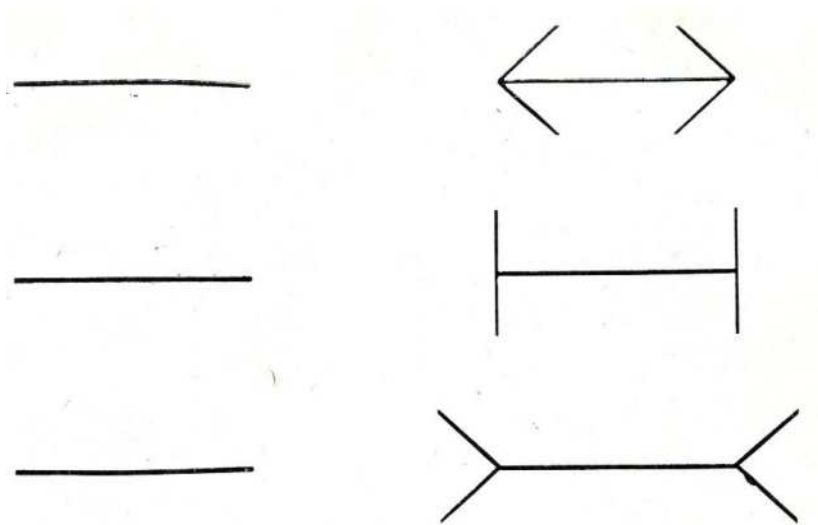
Ýaşy

**Surat 4. Duýmalaryň ösüşi. Surat çekmekligi
öwretmeklikde, çagalaryň reňkiň öwüşgünlerine
duýgurlylygyň ýokarlanmagy.**

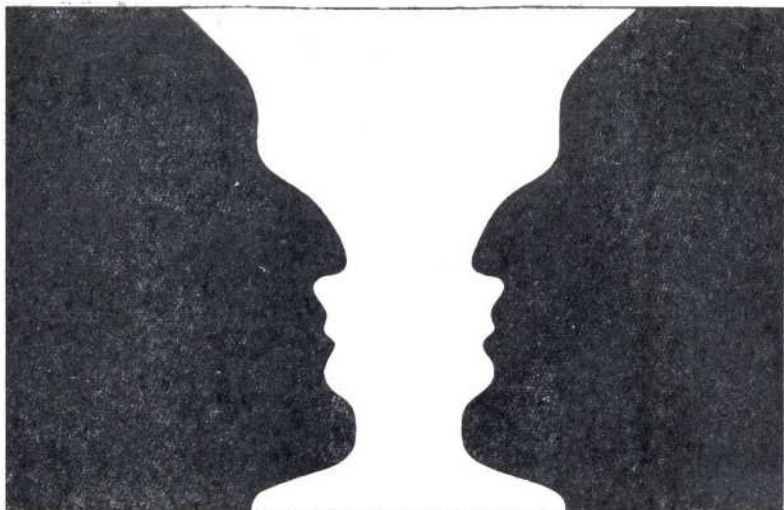

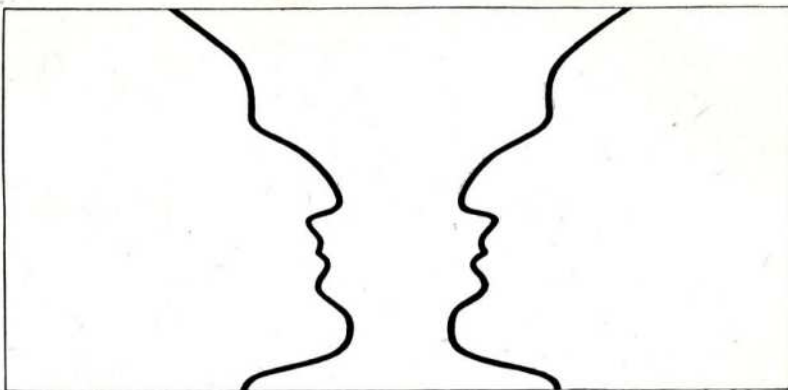
Surat 5. Kabul edişin bitewiligi

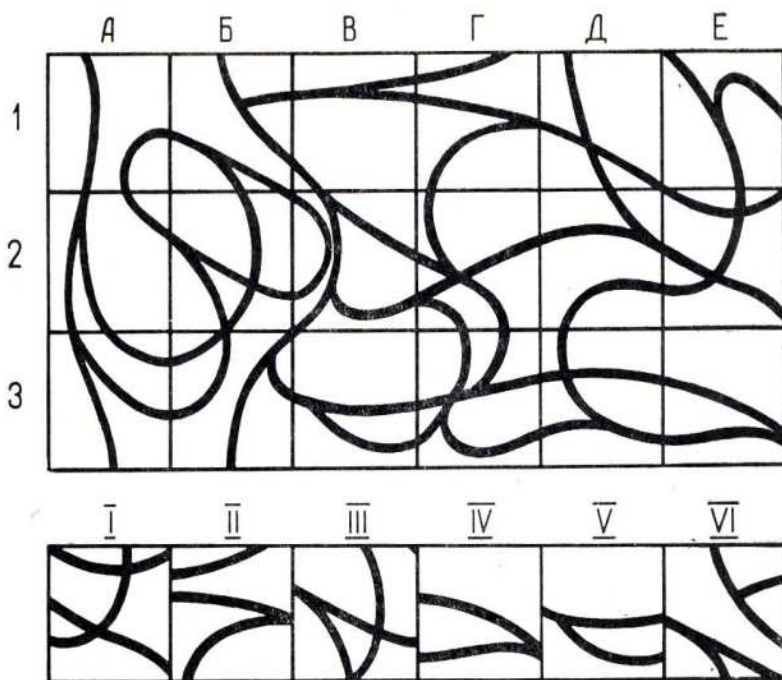
Surat 6. Çepde özara deň bolan kesimler görkezilen. Sagda ýerleşen bu kesimleriň kabul edişi nädip we näme üçin üýtgedi. (Kabul edişde bölekleriň we bitewiligiň gatnaşygy).

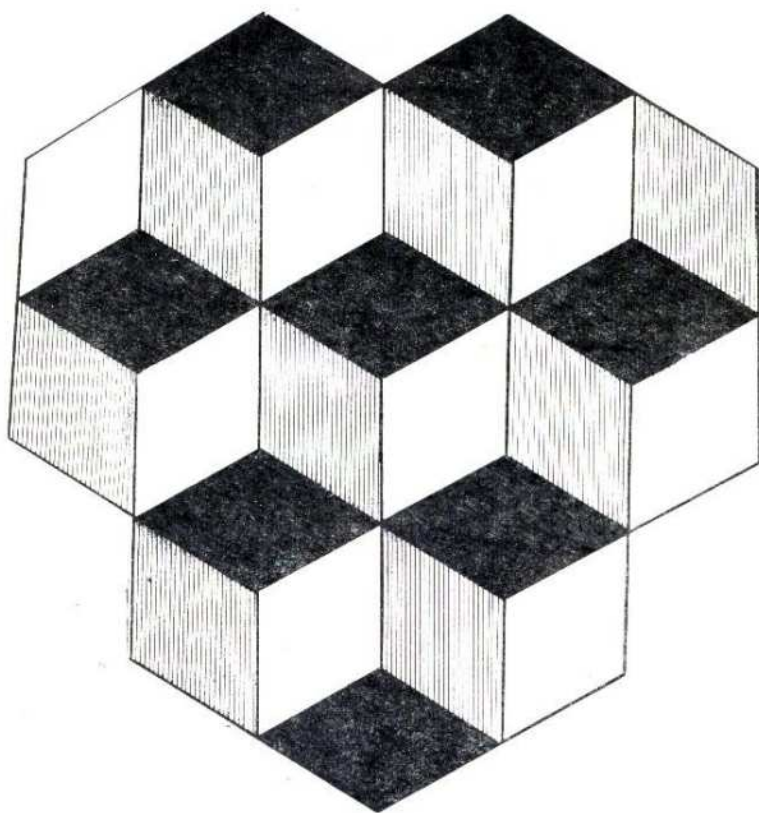
Surat 7. Kabul edişin saýlap-seçijiligi (reňklenişin kontrastlygy kabul edilýän obýekti tapawutlandyrmak hökmünde)

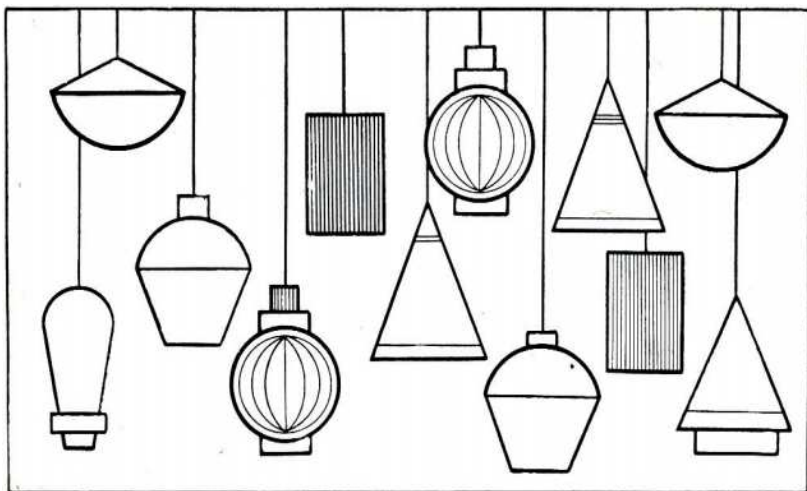
Surat 8. Kabul edişin saýlap-seçijiligiň (çäkleriň aýdňlylygy kabul edilýän obýektiň tapawutlandyrylmagynyň şerti hökmünde)

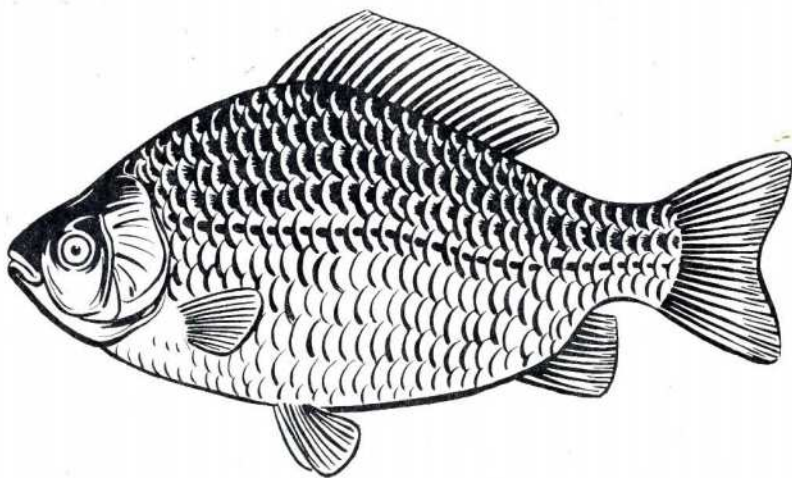
Surat 9. Aşakdaky göniburçluklarda ýokarky suratyň düzümleri görkezilen. Suratda bu bölekleriň ýerini tapyň (kabul ediş obýektiniň ýüze çykarylmagy, bütewiligiň bölekleri).

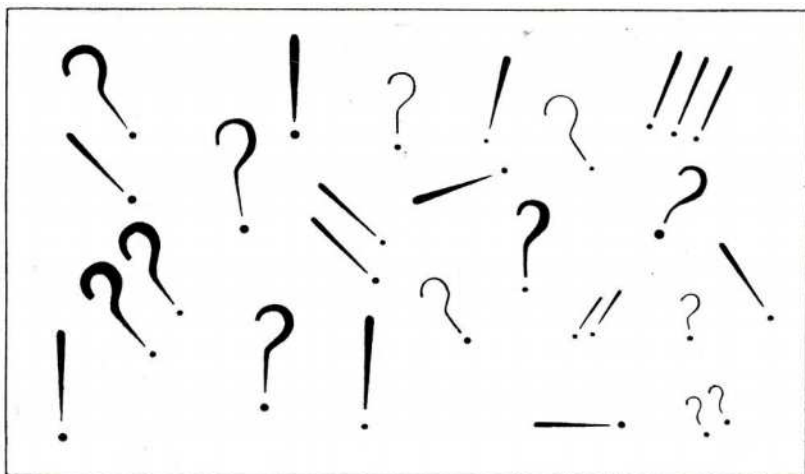
Surat 10. Kabul edişin saýlap seçijiligi (predmetiň aňlanylmagy we ünsüň gönkdirilmegi kabul ediýän obýektiň ýüze çykarylmagyna ýardam berýär).

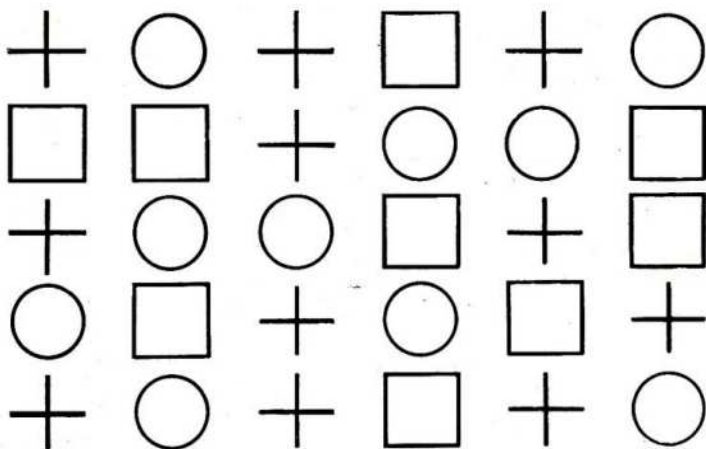
Surat 11. Iki sany meñzeş çyrany tapyň (synlaýjylyk).

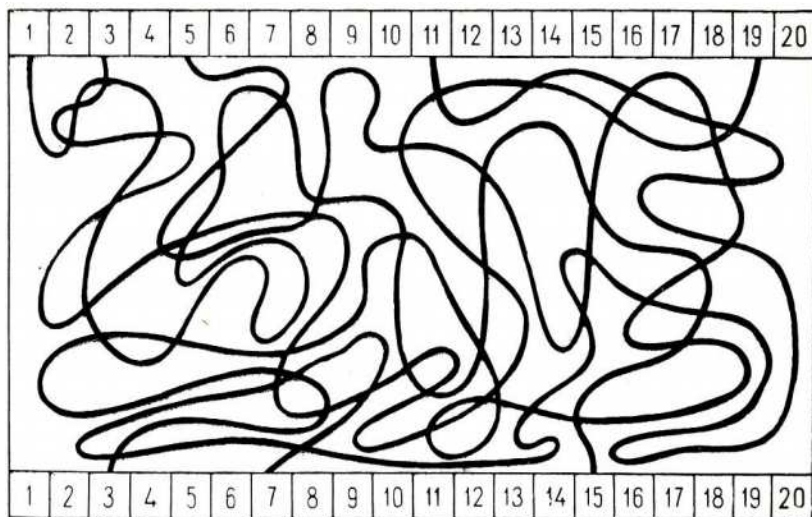
Surat 12. Balygyň bu şekilinde haýsy ýalňyşlyk goýberilen? (synlaýjylyk)

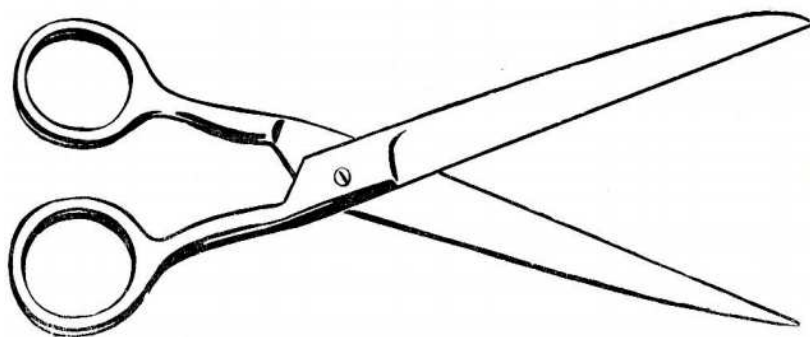
Surat 13. Bir garaýyşda bu ýerde näçe sany ýüzlenme we sorag belgileriň bardygyny kesgitleň (ünsüň göwrümi).

Surat 14. Bir wagtda bu ýerde näçe sany goşmaklaryň, tegelekleriň we dörtburçluklaryň bardygyny sanaň (ünsüň paýlanmagy).

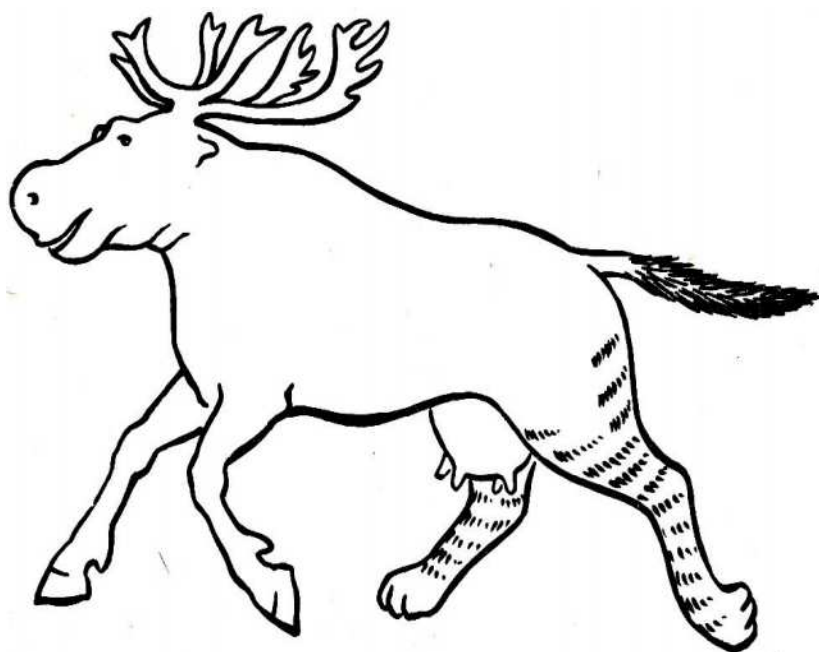

Surat 15. Bu çyzyklaryň her biriniň gutarýan ýerini gözüňiz bilen yzarlaň (ünsüň durnuklylygy).

Surat 16. Bu gaýçynyň şekilinde nähili ýalňys bar (hyýal).

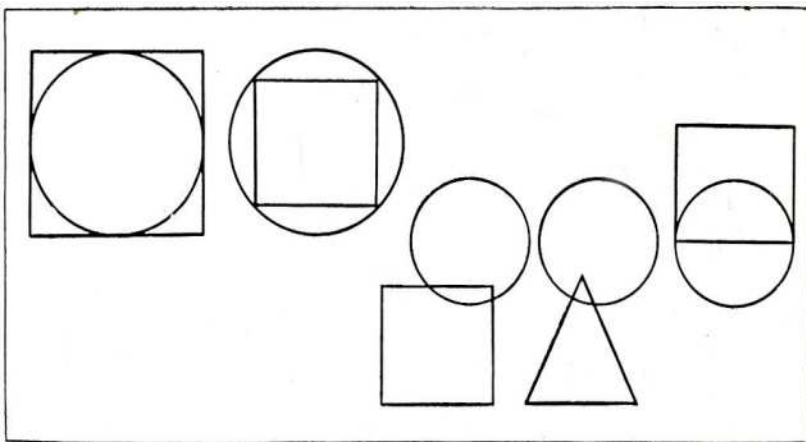
Surat 17. Bu hyýaly haýwan haýsy haýwanlaryň aýry-aýry böleklerinden düzülipdir (sintezleme – agglýutinasıya usuly bilen hyýaly keşbiň döredilmegi)

Surat 18. Bu surat boýunça hekaýa düziň (hyýal temasy boýunça).

27	30	-	-	39	42	45	48	51	54
47	43	39	35	-	-	23	19	15	11
27	24	23	20	-	-	15	12	11	8
4	7	9	10	13	15	16	19	-	-
3	5	9	15	23	33	-	-	75	93
6	5	9	5	12	5	15	5	-	-
17	15	16	14	15	13	14	12	-	-
72	36	40	20	-	-	16	8	12	6
98	96	92	86	-	-	56	42	26	8
3	6	7	14	-	-	31	62	63	126

Surat 19. Bu san hatarlaryndaky boşluklary dolduryň (manyly baglanşyklary döretmek).

Surat 20. Bu şekillerin haýsysy umumy kanunalaýyklygy bozýar we näme üçin? (pikirlenme)

EDEBIÝAT

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. “Türkmenistanda saglygy goraýyşy ösdürmegiň ylmy esaslary”. A., 2007.
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. Gysgaça terjimehal”. A., “Ylym” neşirýaty. 2007.
3. Gurbanguly Berdimuhamedow. “Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr”. A., 2007.
4. Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama. A., 2001.
5. Б.С.Бадмаев. Методика преподавания психологии. М.,1999.
6. З.М.Панибратсева Методика препродавания психологии. М., 1971.
7. А.А.Вербийский. Активное обучение в высшей школе контекстной подход М.,1991.
8. В.Basarow. Umumy psihologiýa boýunça sözlükler. A.,1993.
9. В.Basarow. Umumy psihologiýa. Çärjew. 1982.
10. Р.С.Немов. Психология М., 2000.
11. Выготский Л.С. Педагогик психология М, 1991.
12. Крутецкий В.А. Основы педагогическая психология М. 1972.
13. Крутецкий В.А Психология обучения и воспитания школьников. М. 1976.
14. Маркова А.К. Психология обучения школьников. М. 1975
15. Божович Л. И Формирования личности в детском возрасте.М.,1998.
16. Аминошвили Ш.А. Обучения. Оценивания М., 1980.
17. Возрастная психология М., 1992.

Mazmuny

Sözbaşy.....	7
Bap I. Psihologiýany okatmagyň maksatalary we okatmagyň häzirki zaman usullary	
1.1. Psihologiýanyň mazmunynyň gumanitar ders hökmünde özboluşlylygy (spesifikasy) we psihologiýany okatmagyň maksatlary.....	9
1.2. Akyl ýetirmek işiniň formalary we psihologiýany öwrenmegiň işjeň usullarynyň ulgamy.....	12
Bap II. Psihologiýa sapagyny okatmagyň wezipeleriniň we düzgünleriniň gurluşy barada.....	15
2.1. Psihologiýanyň öwrenmegiň nazaryýetiniň we usulyýetiniň nazary esaslary.....	19
2.2. Psihologiýany öwrenmegiň nazaryýetiniň we usulyýetiniň esasy usullary we düzgünleri.....	20
Bap III. Psihologiýany okatmakda didaktiki düzgünleriň we usullaryň ähmiýeti.....	23
Bap IV. Psihologiýany okatmagyň esasy usullary we düzgünleri.....	26
Bap V. Häzirki zaman psihologiýa ylmynda psihikanyň, aňyň öwreniliş ähmiýeti.....	29
Bap VI. Psihoanaliz we bihewiorizm akymlarynda psihologiýanyň okatmagyň nazaryýet düşüňjeleri barada	
6.1. Kognitiw psihologiýada özüňe akyl berijilik.....	31
6.2. Interaksionizm we başgalar psihologiýany okatmak dogrusynda.....	32
Bap VII. Ýokary mugallymçylyk ugurly okuw mekdeplerinde okuw işiniň esasy psihologik esaslary.....	33
Bap VIII. Psihologiýany okatmakda psihikanyň ösüş döwürleriniň öwrenilişi.....	36

Bap IX. Duýma hadysasy, onuň öwreniliş ähmiýeti.....	40
Bap X. Kabul edişin psihologiýasy, ony öwrenmegiň ähmiýeti.....	44
Bap XI. Ünsüň psihologiýasyny öwretmegiň nazaryýeti	
11.1 Ünsüň fiziologik esaslary.....	46
11.2. Ünsüň görnüşleri.....	48
11.3. Erkli üns.....	49
11.4 Erkden soňky üns.....	50
Bap XII. Ýadyň öwrenilişinde psihologiýany okatmagyň usulyýeti.....	51
Bap XIII. Pikirlenmäniň we hyýalyň öwrediliş usullary....	54
Bap XIV. Kontekstleýin okatmak ulgamynda umumy sapaklaryň görnüşleri dogrusynda.....	60
Bap XV. Psihologiýada talyplaryň, indiwiidual aýratynlygy.....	62
Bap XVI. Dürli şekilleri ullanmagyň usulyýeti.....	65
Edebiýat.....	81